

Ακτινογραφία μιας συνταγματικής αποτυχίας: Η απόπειρα φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας ως ένα ανεξιλέωτο εγχείρημα και η επιστροφή της συντακτικής εξουσίας

Ευθύμης Σταλίκας

A) Εισαγωγή

Ο κυρίαρχος λαός αποτελεί τον κατεξοχήν φορέα της συντακτικής εξουσίας, από τον οποίο ένα Σύνταγμα αντλεί τη δημοκρατική του νομιμοποίηση. Διαχρονικά, ο καταστατικός χάρτης επιχειρεί να συμφιλιώσει δύο αντίρροπες τάσεις: αφενός την αυτοκυβέρνηση του λαού, αφετέρου τον περιορισμό όσων ασκούν την εξουσία. Η ισορροπία αυτή συνιστά τον πυρήνα του συνταγματισμού, ο οποίος δοκιμάζεται ιδιαίτερα σε περιόδους κατά τις οποίες αυταρχικά καθεστώτα νοσφίζονται την εν λόγω αρμοδιότητα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ένα Σύνταγμα μπορεί να διατηρεί την τυπική του μορφή, χωρίς όμως να διασφαλίζει στην πράξη τον δημοκρατικό του χαρακτήρα. Ο σεβασμός και η νομιμοποίηση ενός Συντάγματος, αφενός, προϋποθέτουν και, αφετέρου, ενισχύουν την κανονιστικότητά του, ενώ καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν οι αφηγήσεις που αναπτύσσονται γύρω από τον καταστατικό χάρτη, η στάση συλλογικών φορέων και πολιτικών δυνάμεων, καθώς και η ικανότητά του να εγκολπώνει διαφορετικά και ενίοτε αντικρουόμενα κοινωνικά οράματα. Η δυναμική αυτή συνδέεται άμεσα με τη δυνατότητα των πολιτών να επηρεάζουν την εξέλιξή του, μέσω της ερμηνείας και της αναθεώρησής του, οι οποίες προϋποθέτουν τη λειτουργία δημοκρατικών θεσμών και ένα ενεργό κοινωνικό σύνολο που διακατέχεται από συνταγματική πίστη. Με αυτή την αφετηρία, η παρούσα μελέτη εξετάζει τη δεύτερη συνταγματική απόπειρα της δικτατορίας (1973), η οποία συνδέθηκε με την εγκαθίδρυση ενός προεδρικού κυβερνητικού συστήματος και την εξαγγελία μιας διαδικασίας φιλελευθεροποίησης. Υπό το φως των ανωτέρω παραδοχών, στην ανάπτυξη που ακολουθεί εξετάζεται το σύνολο των γεγονότων που έλαβαν χώρα μεταξύ της 1ης Ιουνίου και της 25ης Νοεμβρίου 1973 και αξιολογείται η επίδρασή τους στην αποτυχία του επιχειρούμενου μετασχηματισμού.

B) Θεωρητικές επισημάνσεις: Δημοκρατικός - αυταρχικός συνταγματισμός και οντολογική κατάταξη των Συνταγμάτων

Τα κράτη, το δίκαιο και οι κυβερνήσεις τους διακρίνονται σε καθεστώτα αυταρχισμού ή συνταγματικής δημοκρατίας¹, ανάλογα με τη δυνατότητα των πολιτών να επηρεάζουν και να συμμετέχουν εξίσου στον πολιτικό βίο². Όταν η εξουσία ασκείται αυθαίρετα και συγκεντρώνεται στα χέρια λίγων, δίχως προοπτική νομής της ή εναλλαγής των φορέων της³, τότε η μορφή

¹ Lowenstein K., *Political Power and the Governmental Process*, University of Chicago Press, 1957, σ. 13-14 και 29-31.

² Ο.π., σ. 70-72.

³ Βλ. Μανιτάκη Α., *Ο ελληνικός συνταγματισμός 200 χρόνια μετά: δημοκρατικός, νεωτερικός, ακμαίος*, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2020, σ. 98-99, ο οποίος αναφέρει: «Για να μπορούν όλοι οι μνηστήρες της εξουσίας να διεκδικούν αενάως και ισότιμα την προσωρινή κατοχή της, θα πρέπει η έδρα της κυριαρχίας να παραμένει εσαεί χωρίς κυρίαρχο (...). Κανείς

διακυβέρνησης είναι αυταρχική⁴. Ιδεοτυπικά, ο συνταγματισμός επιδιώκει την πρόληψη και την ανασχεση της εν λόγω εξέλιξης⁵, αποβλέποντας στη διαμόρφωση «ενός πλαισίου στο οποίο είμαστε ελεύθεροι, επειδή κυβερνιόμαστε από νόμους και όχι από άλλους ανθρώπους»⁶. Στη νομική σκέψη η άσκηση συντακτικής εξουσίας (*rounoir constituant*) είναι, καταρχήν, συνυφασμένη με τη λαϊκή κυριαρχία⁷. Στον ηπειρωτικό χώρο, η κλασική αυτή αναγωγή εντοπίζει τις ρίζες της στα γραπτά του E. Sieyes, που υποστήριζε χαρακτηριστικά ότι «εάν δεν έχουμε Σύνταγμα, πρέπει να θεσπίσουμε κάποιο· Μόνο το έθνος έχει το δικαίωμα να το κάνει αυτό»⁸. Ο κυρίαρχος λαός, ως άλλος Οδυσσεάς⁹, αυτοδεσμεύεται με ένα «συμβόλαιο»¹⁰, που υπερβαίνει τη συγκυριακή του βούληση, προκειμένου να ανταποκριθεί στις προκλήσεις του μακρύ ιστορικού χρόνου¹¹. Ο καταστατικός χάρτης που προκύπτει από αυτή τη διαδικασία «προβάλλει τον εαυτό του όχι απλώς ως έκφραση των πολλών, δηλαδή μιας πλειοψηφίας, αλλά -υπό κάποια έννοια- ως έκφραση όλων»¹² και γίνεται «για τους κυβερνώντες, ή ακριβέστερα για τους κλάδους του κυβερνητικού συστήματος, ό,τι είναι ένας νόμος για τα άτομα», δηλαδή ένα πλαίσιο ρύθμισης και περιορισμού της δραστηριότητάς τους¹³.

Με βάση τις ως άνω παραδοχές, η αυταρχική συντακτική εξουσία συνιστά ένα παράδοξο. Σύμφωνα με τον Α. Μανιτάκη, πρόκειται για την «εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα»¹⁴. Η τελευταία «δεν εμφανίζει κανένα στοιχείο δημοκρατικότητας. Βασικά δε, της λείπει η απαιτούμενη για την ενεργητική νομιμοποίηση αντιπροσωπευτικότητα»¹⁵, ενώ επιβάλλεται αφ' εαυτής λόγω της ισχύος της¹⁶. Ως προς την αποτίμηση του έργου της τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Η «απατηλή

δεν δικαιούται να γίνει 'κύριος' αποκλειστικός και αιώνιος κτήτορας (...) της πολιτικής εξουσίας (...). Οι κυβερνώντες, η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία, είναι προσωρινοί ένοικοι της εξουσίας και όχι ιδιοκτήτες της».

⁴ Lowenstein K., *Political Power and the Governmental Process*, University of Chicago Press, 1957, σ. 30 και 70-72.

⁵ McIlwain Ch., *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Cornell University Press, 1947, σ. 20.

⁶ Sartori G., *Συγκριτική συνταγματική μηχανική: μια διερεύνηση των δομών, των κινήτρων και των αποτελεσμάτων*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2007, σ. 295.

⁷ Μανιτάκης Α., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τομ. Ι*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004, σ. 250, 254-255. Κατά τον Μανιτάκη, ως συντακτική εξουσία ορίζεται η «δύναμη που είναι σε θέση να εγκαθιδρύει ή να μεταβάλλει πολιτεύματα». Πρόκειται για έργο που μόνο ο κυρίαρχος, δηλαδή η υπέρτατη εξουσία, μπορεί να επιτελέσει. (...) *Το Σύνταγμα μέσα από αυτή την οπτική εκλαμβάνεται ως 'πράξη κυριαρχίας συντακτικού χαρακτήρα'.* Δημιουργός αυτής της συντακτικής πράξης είναι ο κυρίαρχος λαός-έθνος υπό την ιδιότητα του φορέα της κυριαρχίας και της συντακτικής εξουσίας».

⁸ Sieyes E., *Τι είναι η Τρίτη τάξη;*, μτφρ Στεφοπούλου Φρ., Εκδόσεις Παπαζήση, 2016, σ. 103.

⁹ Δρόσος Γ., «Πρόλογος σε ένα συνταγματικό δίκαιο», ΕφΔΔ 2006, σ. 1-4.

¹⁰ «Λαϊκό συμβόλαιο» κατά τον Αμερικάνο εθνοπατέρα Thomas Paine. Βλ. αναλυτικότερα Δουζίνα Κ., *Μεταξύ ουτοπίας και απολογίας*, Εκδόσεις Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2025, σ. 34. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου συνέβαλαν στον εκδημοκρατισμό της συντακτικής εξουσίας.

¹¹ Βλ. Βενιζέλο Ε., *Η δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και ιστορίας: προσδοκίες και κίνδυνοι από την αναθεώρηση του Συντάγματος*, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 21 και 26, ο οποίος αναφέρει ότι «η δημοκρατία (...) λειτουργεί εξ ορισμού συγκυριακά, μέσα από τους κύκλους των περιοδικών εκλογών, αλλά κρίνεται εντέλει ιστορικά, εξ αποτελέσματος και εκ των υστέρων. (...) Η νεωτερική εποχή (...) έχει αναδείξει και τον θεσμό που προσπαθεί να συμφιλιώσει τη σχέση της δημοκρατίας με τη συγκυρία και την ιστορία ταυτόχρονα. Αυτός ο θεσμός είναι το Σύνταγμα».

¹² Loughlin M., «*The concept of constituent power*», *European Journal of Political Theory* 2014 (v. 13), σ. 232.

¹³ Η φράση αυτή αποδίδεται στον δικαστή William Nelson της Virginia (1790). Βλ. Kramer L., *The People Themselves: Popular Constitutionalism and Judicial Review*, Oxford University Press, 2004, σ. 30.

¹⁴ Μανιτάκης Α., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τομ. Ι*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004, σ. 262.

¹⁵ Κασιμάτης Γ., «Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία», ΤοΣ 1975, σ. 184. Το σχήμα του Μανιτάκη αποτελεί αντιστροφή της παραδοσιακής θέσης της πολιτικής θεολογίας ότι φορέας της συντακτικής εξουσίας μπορεί να είναι μόνο ο λαός.

¹⁶ Μάνεσης Α., *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τόμος Ι, 1956, σ. 83-84. Παλαιότερα η δυνατότητα επικράτησης αναγνωριζόταν ως τεκμήριο λαϊκής αποδοχής ή και αναγνώρισης. Βλ. χαρακτηριστικά Σβώλο Α., *Συνταγματικόν Δίκαιον Α'*, τύποις Πυρσού, 1934, σ. 211, ο οποίος υποστήριξε: «*Εις την δικαιοπαραγωγικήν αυτήν*

ομοιότητα των δομικών διευθετήσεων και του περιεχομένου»¹⁷ των αυταρχικών «Συνταγμάτων» με τα δημοκρατικά, καθιστά την κατάταξη στη μία ή την άλλη κατηγορία ένα δυσχαιρές έργο. Καταστατικοί χάρτες με πανομοιότυπες διατάξεις μπορεί να επιφέρουν πολύ διαφορετικές κοινωνικές συνέπειες. Ως εκ τούτου, πέρα από το γράμμα των διατάξεων και τους θεσμούς που κατοχυρώνουν, κρίνεται αναγκαίος ο έλεγχος «των αποτελεσμάτων τους στο πεδίο της πολιτικής εξουσίας»¹⁸. Με άλλα λόγια, η ταξινόμηση γίνεται επί τη βάση ενός οντολογικού κριτηρίου, της δυνατότητας των κανόνων να περιορίζουν στην πράξη την εξουσία¹⁹.

Η εν λόγω σύλληψη ανήκει στον K. Lowenstein²⁰. Την πληρέστερη εκδοχή της, όμως, προσέφερε ο G. Sartori., ο οποίος διέκρινε τέσσερις κατηγορίες Συνταγμάτων: τα εγγυητικά (*garantiste constitutions*), τα ονομαστικά (*nominal constitutions*), τα εικονικά (*facade constitutions*) και τα μικτά ψευδοσυντάγματα (*mixed type of pseudo-constitution*)²¹. Εγγυητικά Συντάγματα είναι όσα αναπτύσσουν πλήρη κανονιστική ισχύ, ρυθμίζοντας αποτελεσματικά την πολιτική διαδικασία. Αντίθετα, τα ονομαστικά «Συντάγματα» τυποποιούν νομικά την υφιστάμενη ισορροπία δυνάμεων σε όφελος του πραγματικού κατόχου της εξουσίας. Από αυτή την άποψη είναι αμιγώς «οργανωτικού χαρακτήρα» και δεν ανταποκρίνονται στην τελεολογία του συνταγματισμού, αλλά αποτυπώνουν «ένα σύστημα απεριόριστης και ανέλεγκτης εξουσίας, (...) συνταγματοποιώντας ένα κράτος προνομίων». Από την άλλη, τα εικονικά Συντάγματα «υποδύονται τα πραγματικά». Παραμένουν όμως ανεφάρμοστα, τουλάχιστον, ως προς τα κυριότερα εγγυητικά τους χαρακτηριστικά. «Είναι Συντάγματα-παγίδες. Όσον αφορά δε τις τεχνικές ελευθερίας και τα δικαιώματα των διοικουμένων, αυτά αποτελούν κενό γράμμα και (...) δεν προσφέρουν καμία αξιόπιστη πληροφορία για το πώς ασκείται πραγματικά η εξουσία. Πρόκειται για Συντάγματα δίχως συνταγματική διακυβέρνηση». Τέλος, με δεδομένο ότι συχνά παρατηρείται μια σημαντική αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των δύο παρεκκλίσεων, συγκροτείται η κατηγορία των μικτών ψευδοσυνταγμάτων, που περιλαμβάνουν εξίσου στοιχεία ονομαστικότητας και στοιχεία

δύναμιν της βιαιάς μεταλλαγής δύναται ως κοινωνιολογική βάση, να χρησιμεύσει η τεκμαιρόμενη εκ της επικρατήσεως συγκατάθεσις του λαού». Η τεχνολογική εξέλιξη και η συνακόλουθη ανισότητα των δυνάμεων δίδουν τη δυνατότητα, ακόμη και σε μειοψηφίες να επιβληθούν, εφόσον διαθέτουν τα κατάλληλα μέσα. Ως εκ τούτου η επιβολή δεν αποτελεί ένα ασφαλές κριτήριο για την αναγνώριση της λαϊκής κυριαρχίας. Βλ. Κασιμάτη Γ., «Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία», ΤοΣ 1975, σ. 179-180. Κατ' εξοχήν παράδειγμα άσκησης αυταρχικής συντακτικής εξουσίας αποτελεί «το πολίτευμα εκείνο που εγκαθιδρύεται μετά από πραξικόπημα, δηλαδή μετά από βίαιη κατάληψη της εξουσίας, 'εκ των άνω', με χρήση της υφιστάμενης κρατικής δύναμης». Βλ. Σπυρόπουλο Φ., *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, Εκδόσεις Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2022, σ 20.

¹⁷ Lowenstein, K. «*Constitutions, Constitutional Law*», σε Kernig C. D., *Marxism, Communism and Western Society* – Vol. II, Herder and Herder, 1972, σ. 173.

¹⁸ Ο.π.

¹⁹ Lowenstein K., *Political Power and the Governmental Process*, University of Chicago Press, 1957, σ. 174.

²⁰ Ο Lowenstein διακρίνει σε κανονιστικά (*normative constitutions*), ονομαστικά (*nominal constitutions*) και περιγραφικά (*semantic constitution*) Συντάγματα. Ως κανονιστικά χαρακτηρίζονται όσα Συντάγματα αναπτύσσουν στην πραγματικότητα δεσμευτική δύναμη και ρυθμίζουν αποτελεσματικά την πολιτική διαδικασία. Τα ονομαστικά είναι εκείνα που θεσπίζονται για να εφαρμοσθούν στο μέλλον και επιτελούν προς το παρόν μόνο μια εκπαιδευτική λειτουργία. Τέλος, τα περιγραφικά απλώς τυποποιούν μια υπάρχουσα κατάσταση, σε όφελος του πραγματικού κατόχου της εξουσίας, που ελέγχει το κράτος και τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του. Βλ. Lowenstein, K. «*Constitutions, Constitutional Law*», σε Kernig C. D., *Marxism, Communism and Western Society* – Vol. II, Herder and Herder, 1972, σ 174. Ο Sartori επέκρινε την ορολογία του Lowenstein θεωρώντας ότι η επιλογή του δεν απέδιδε με ευκρίνεια τα χαρακτηριστικά της κάθε κατηγορίας. Επίσης, θεώρησε άστοχη την ιδέα ότι υπάρχουν Συντάγματα που επιδιώκουν πρωτίστως έναν εκπαιδευτικό στόχο (χωρίς να αποκλείει βέβαια ότι παραπλεύρως μπορούν να αναπτύξουν και μια τέτοια λειτουργία.

²¹ Sartori G., «*Constitutionalism: A preliminary discussion*», *The American Political Science Review* 1962 (v. 56), σ. 861. Όλα τα στοιχεία που ακολουθούν εντοπίζονται στο παρόν απόσπασμα.

εικονικότητας. Η αναλογία αυτών των επιμέρους στοιχείων δεν επηρεάζει μόνο την αποτελεσματικότητά ενός Συντάγματος, διαδραματίζει επίσης κρίσιμο ρόλο όσον αφορά τη νομιμοποίησή του.

Γ) Όσα προηγήθηκαν και παράγοντες που οδήγησαν στην φιλελευθεροποίηση του 1973

Την 21η Απριλίου 1967 συντελείται στρατιωτικό πραξικόπημα με στόχο τη ματαίωση των επικείμενων εκλογών της 28ης Μαΐου²² και την επίλυση της κρίσης εκπροσώπησης στην οποία είχε περιέλθει το αστικό πολιτικό σύστημα, λόγω του λαϊκού ριζοσπαστισμού των Ιουλιανών²³. Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρή, «τα υφιστάμενα πολιτικά κόμματα ήταν πλέον ανίκανα να ελέγξουν και να ενσωματώσουν αυτή τη δυναμική. Η ΕΡΕ, ταυτισμένη πολιτικά και κοινωνικά με το 'Κράτος της Δεξιάς' και χρεωμένη τη βία και νοθεία των εκλογών του 1961, θα ήταν η σίγουρη χαμένη (...). Οι 'αποστάτες' της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ.), που είχαν συγκροτήσει τον Δεκέμβριο του 1965 το δικό τους κόμμα (...) δεν είχαν καταφέρει, εκτός από την Κοινοβουλευτική Ομάδα της Ε.Κ., να διασπάσουν και τις κοινωνικές συμμαχίες που τη στήριζαν. Η Ε.Κ. (...) παρά τον συμβιβασμό του Γεωργίου Παπανδρέου με τη Μοναρχία (Μνημόνιο ΕΚ-ΕΡΕ) ήταν αμφίβολο κατά πόσο θα μπορούσε να περιορίσει και να ενσωματώσει, κοινοβουλευτικά, τον αυθόρμητο ριζοσπαστισμό των λαϊκών μαζών (...), αλλά και την κυοφορούμενη διάσπαση στο εσωτερικό της, με την αναδύομενη Κεντροαριστερά του Αντρέα Παπανδρέου»²⁴. Έτσι, ο διάχυτος φόβος των κυρίαρχων τάξεων²⁵, που εκφράστηκε από τον Κ. Καραμανλή, όταν μίλησε για «κατάχρηση της δημοκρατίας»²⁶, όπως και η υιοθέτηση του δόγματος: «η νομιμότητα μας σκοτώνει»²⁷, κατέστησε τις τελευταίες αντικειμενικά πρόθυμες να αποδεχθούν την εκχώρηση της άσκησης κρατικής εξουσίας σε δυναμικότερους φορείς. Ο στρατός μετατράπηκε σε «προνομιούχο μηχανισμό πολιτικής οργάνωσης του άρχοντος συγκροτήματος» και σε «πολιτικό κόμμα ολόκληρης της αστικής τάξης»²⁸. Ωστόσο, δεν μπορούσε «μακροπρόθεσμα να εκπληρώσει οργανικά αυτόν το ρόλο»²⁹.

Έτσι, το 1973, έξι χρόνια αφού διατυπώθηκε για πρώτη φορά το ερώτημα εάν «είναι μεταβατική η δικτατορία»³⁰, η χούντα εξακολούθησε να μην διαθέτει ουσιαστικά ερείσματα στην κοινωνία³¹. «Η μεγάλη μάζα του ελληνικού λαού τηρούσε μεν παθητική στάση, αλλά πάντως αρνήθηκε να

²² Πετρίδης Π., *Εξουσία και Παραεξουσία στην Ελλάδα: 1957-1967*, Εκδόσεις Προσκήνιο, 2000, σ. 25. Σύμφωνα με απόρρητες δημοσκοπήσεις προβλεπόταν επικράτηση της Ένωσης Κέντρου των Α. και Γ. Παπανδρέου.

²³ Μαυρή Γ., «Ιουλιανά 1965: Ο ελληνικός Μάης», σε Βερναρδάκη Χ. και Μαυρή Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, 2012, σ. 239.

²⁴ Μαυρή Γ., «Το 'Πολυτεχνείο' και το 'πείραμα Μαρκεζίνη': Η ματαίωση μιας ελεγχόμενης από τον στρατό μεταπολίτευσης», ΤΕΤΡΑΔΙΑ πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής 2023-2024 (τ. 83-84), σ. 70.

²⁵ Σε αυτή την κατηγορία πέραν των αστών θα πρέπει να ενταχθούν και διάφορες ομάδες που στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό. Σύμφωνα με τον D. Close «πολλές ομάδες της ελίτ -αξιωματικοί, δικαστές, δημόσιοι υπάλληλοι, καθηγητές και επίσκοποι- που προηγουμένως στήριζαν δυναμικά τους αντικομμουνιστικούς και αυταρχικούς θεσμούς, τώρα προσέφεραν στους δικτάτορες πολλούς συνεργάτες». Βλ. του ίδιου, *Ελλάδα 1945-2004: Πολιτική-Κοινωνία-Οικονομία*, Εκδόσεις Θύραθεν, 2006, σ. 183.

²⁶ Κουρουνδής Χ., «1821-2021: Τα ερμηνευτικά σχήματα της ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας», Αυγή (18/4/2021).

²⁷ Μάνεσης Α., «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε Μάνεση Α., *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, τόμ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 322. Εν προκειμένω, ο Μάνεσης παραπέμπει στη γνωστή ρήση του Odilon Barrot.

²⁸ Πουλιαντζάς Ν., *Η Κρίση των δικτατοριών*, Εκδόσεις το Ποντίκι, 2013, σ. 148-149.

²⁹ Ο.π.

³⁰ Παπανδρέου Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Εκδόσεις Λιβάνη, 2006, σ. 464.

³¹ Μαντζούφας Π., «200 χρόνια ελληνικού συνταγματισμού: Από τα επαναστατικά Συντάγματα στην πανδημία. Υπερβάσεις και υστερήσεις στο δρόμο προς ένα φιλελεύθερο και δημοκρατικό Σύνταγμα», ΔτΑ 2022, σ. 626.

αναγνωρίσει το δικτατορικό καθεστώς και να συνεργασθεί μαζί του»³². Το τελευταίο ήταν «βοναπαρτικής υφής»³³, μιας και δεν ανέπτυξε κανένα συνεκτικό πολιτικοϊδεολογικό αφήγημα, ενώ βασικά περιοριζόταν στη διασταύρωση «στρατολογημένων κορπορατιστικών ομάδων» και μεμονωμένων προσωπικοτήτων³⁴. Η σύγκλιση της δικτατορίας με τη Δεξιά (π.χ. πλήρης ταύτιση απόψεων αναφορικά με τη συμμετοχή στο στρατιωτικό σύστημα του ΝΑΤΟ)³⁵ γνώριζε σαφή όρια³⁶ και δεν επέτρεπε την ανάδειξη του Παπαδόπουλου σε νέο επικεφαλής της, παρότι ο ίδιος επιτέθηκε στην παλαιά ηγεσία του χώρου και βρέθηκε σε αναζήτηση «νέων αποστατών»³⁷. Περαιτέρω, ούτε το «Σύνταγμα» του 1968 ούτε η συγκρότηση της συμβουλευτικής επιτροπής, την οποία η δικτατορία αποκαλούσε «μικρή Βουλή»³⁸, κατόρθωσαν να προσδώσουν στους κρατούντες οποιαδήποτε νομιμοποίηση³⁹. Το πρώτο δεν τηρήθηκε ποτέ, ενώ τα μέλη της δεύτερης υπόκειντο σε προληπτικό έλεγχο φρονημάτων και η λειτουργία της φαλκιδεύθηκε, εξ αρχής, από τις διαρκείς παρεμβάσεις του Σ. Παττακού⁴⁰.

Παράλληλα, η ασφυκτική υπεροχή των κατασταλτικών μηχανισμών⁴¹ και της έκτακτης νομοθεσίας, συνιστούσαν, μακροπρόθεσμα, κινδύνους για την ευστάθεια του ίδιου του καθεστώτος, παρότι είχαν επιδείξει αξιοσημείωτες επιδόσεις στην καταστολή και στην εξουδετέρωση των αντιστασιακών οργανώσεων⁴². Στο εσωτερικό των ενόπλων δυνάμεων είχαν αναπτυχθεί φατρίες, με εντελώς διαφορετικές επιδιώξεις, οι οποίες «αποκρυστάλλωναν (...) τις αντιθέσεις του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα». «Αρκεί να υπενθυμίσουμε, σχετικά, τις αντιθέσεις ανάμεσα φανατικούς 'ατλαντιστές', στους φιλοευρωπαίους και στους οπαδούς μιας 'αυτόνομης πολιτικής' προς τον Τρίτο Κόσμο»⁴³. Μάλιστα, παρά τις αλληπάλληλες εκκαθαρίσεις στις τάξεις

³² Μάνεσης Α., «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε Μάνεση Α., Συναγματική θεωρία και πράξη, τόμ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 327.

³³ Ο.π., σ. 325. Ο Π. Μαντζούφας χαρακτηρίζει τη δικτατορία «ένα αυταρχικό, εν πολλοίς προσωποπαγές αλλά όχι ολοκληρωτικό καθεστώς». Βλ. του ίδιου, «Από την Δικτατορία στην Μεταπολίτευση. Θεσμική τομή κι εμπέδωση των δημοκρατικών και φιλελεύθερων θεσμών», 2025: <https://www.constitutionalism.gr/apo-tin-diktatoria-stin-metapolitefsi/>.

³⁴ Ελεφάντης Α., *Επίμετρο σε Πουλαντζά Ν., Η Κρίση των δικτατοριών*, Εκδόσεις το Ποντίκι, 2013, σ. 192.

³⁵ Meynaud J., Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία, τόμος Β', Εκδόσεις Σαββάλα, 2002, σ. 687.

³⁶ Παπαδημητρίου Γ., *Συναγματικές μελέτες τόμος 1*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 27.

³⁷ Διαμαντούρος Ν. και Πετρώνη Μ., «1974, η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μια νότιο - ευρωπαϊκή προοπτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 1983, σ. 81.

³⁸ Κατηφόρης Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 169-170.

³⁹ Το 1970, ο Παπαδόπουλος εξήγγειλε τη λειτουργία «μίας αριστίνδην μικράς Βουλής, αλλά συμβουλευτικής». Βλ. Καραπάνου Α. και Παπαδοπούλου Ε., «Η Συμβουλευτική Επιτροπή επί Καταρτίσεως των Νομοθετικών Διαταγμάτων και το αρχείο της (1971-1973)», *Αρχειοτάξιο* 2024 (25), σ. 188.

⁴⁰ Κοντιάδης Ξ., *Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα; 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση*, Εκδόσεις Ιδρύματος Ευρωπαϊκού Συναγματικού Δικαίου, 2025, σ. 20.

⁴¹ Κουρουνηδής Χ., *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης: Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024, σ. 217-218.

⁴² «Η ΕΣΑ απέκτησε τόση εξουσία μετά το πραξικόπημα που εξελίχθηκε σε κράτος εν κράτει ακόμα και για τα δεδομένα του καθεστώτος των συνταγματαρχών». Βλ. αναλυτικά Αλεβιζοπούλου Μ., Ζενάκο Α., Μαραγκουδάκη Δ., Παπαδημητρίου Ο. Γ., Συμεωνίδη Φ. και Τριανταφύλλου Ε., «Από τον ουτοπικό σοσιαλισμό στο ΕΑΤ-ΕΣΑ: Η αστυνόμευση στο ελληνικό κράτος (Μέρος Α')», 2022: <https://themanifoldfiles.org/gr/unscrupulous-protect/astynomefsi-neoelliniko-kratos-meros-a/>.

⁴³ Βλ. Νοταρά Γ., «Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση», σε Αθανασάτου Γ., Ρήγο Α. και Σεφαιριάδη Σ., *Η δικτατορία: 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 193, όπου παρατίθεται αναλυτικός κατάλογος οργανώσεων και κρατούμενων, με σύνολο 861 κρατούμενους αντιστασιακούς.

⁴⁴ Πουλαντζάς Ν., *Η Κρίση των δικτατοριών*, Εκδόσεις το Ποντίκι, 2013, σ. 149.

του στρατεύματος⁴⁴, το τελευταίο αποτελούσε διαρκή πηγή κρίσεων για τη δικτατορία (π.χ. βασιλικό αντிகίνημα το 1967 και το κίνημα του Ναυτικού το 1973). Σε αυτό το πλαίσιο άλλωστε κινούνταν και οι δηλώσεις του Καραμανλή στην «Βραδυνή», με τις οποίες καλούσε ανοικτά τον στρατό να αναλάβει δράση εναντίον της χούντας⁴⁵. Επίσης, τριγμούς προκαλούσε και η γνωστή σύγκρουση μεταξύ Παπαδόπουλου και Γρίβα αναφορικά με την απόσυρση της μεραρχίας από την Κύπρο⁴⁶.

Πέραν όμως των εσωτερικών του προβλημάτων, το καθεστώς κλυδωνιζόταν από τις οικονομικές συνέπειες του Δ' Αραβοϊσραηλινού πολέμου, κυρίως από τη συνακόλουθη αύξηση των τιμών στα καύσιμα και τις πρώτες ύλες⁴⁷. Συναφώς, παρότι σε γενικές γραμμές συνέχιζε τις βασικές αναπτυξιακές επιλογές των προδικτατορικών κυβερνήσεων⁴⁸, το οικονομικό όραμα της δικτατορίας προσέκρουε στις αμφιβολίες ενός σεβαστού τμήματος υποψήφιων επενδυτών, που, αν και έβρισκαν τα παρεχόμενα κίνητρα θελκτικά (π.χ. το 90% των κρατικών εσόδων προερχόταν από τους «μικρούς» φορολογούμενους⁴⁹), δίσταζαν να προβούν σε σύναψη συμφωνιών εξαιτίας της εγγενούς αστάθειας του αυταρχικού συστήματος διακυβέρνησης⁵⁰. Σύμφωνα δε με ορισμένους συντηρητικούς κύκλους, οι στρατιωτικοί υπονόμειαν «με την ανικανότητα και την άγνοιά τους, τους θεσμούς και τους μηχανισμούς της καπιταλιστικής τάξης τους οποίους καυχιόνταν ότι προστάτευαν»⁵¹. Περαιτέρω, η άκαμπτη μορφή του κράτους εκτάκτου ανάγκης ανέστειλε την υλοποίηση κύριων επιδιώξεων του ελληνικού αστικού συστήματος, όπως την ένταξη στην ΕΟΚ και την αναβάθμιση της Ελλάδας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας⁵². Τούτη δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί όσο η χώρα παρέμενε απομονωμένη⁵³ από τη δυτική Ευρώπη (καταδίκη της Ελλάδας από τη Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης για παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁵⁴ και συνακόλουθη «εθελούσια» αποχώρηση από τον οργανισμό⁵⁵), ενώ ακόμη και οι ΗΠΑ, οι οποίες παρείχαν διαρκή υποστήριξη (ιδίως μέσω της CIA), πίεζαν προς μια κατεύθυνση, έστω και μερικής, πολιτικοποίησης⁵⁶.

⁴⁴ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974, Τόμος β'*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 261

⁴⁵ Βλ. πρωτοσέλιδο της Βραδυνής (23/4/1973).

⁴⁶ Μαλούχος Π. Γ., «Μύθος και αλήθεια για τον Γρίβα 'Διγενή'», Καθημερινή (3/6/2007).

⁴⁷ Ζώης Γ., *Δίκαιο της ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024, σ. 620.

⁴⁸ Καζάκος Π., «Πολιτικοί θεσμοί και οικονομική ανάπτυξη: Η εμπειρία της δικτατορίας 1957-1974», σε Σούρλα Π., *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Εκδόσεις του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, 2016, σ. 137 επ.

⁴⁹ Παπαϊωάννου Κ., *Άγρια Ιστορία για μεγάλα παιδιά*, Εκδόσεις Πόλις, 2021, σ. 202.

⁵⁰ Πουλαντζάς Ν., *Η Κρίση των δικτατοριών*, Εκδόσεις το Ποντίκι, 2013, σ. 21.

⁵¹ Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία, τόμος Β'*, Εκδόσεις Σαββάλα, 2002, σ. 684.

⁵² Ρήγος Α., «1973: Η προσπάθεια 'φιλελευθεροποίησης' της Δικτατορίας και η σημαντική της εξέγερσης του Πολυτεχνείου», Αυγή (13/11/2013).

⁵³ Σε αυτή την παραδοχή προέβη και ο Σ. Παττακός. Βλ. *Συνέντευξη Στυλιανού Παττακού 2 3*: <https://www.youtube.com/watch?v=w3lrXXAprRM&t=282s>.

⁵⁴ Βλ. Αρσένη Κ., Μπουμπουλίνας 18, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, όπου περιλαμβάνεται η κατάθεση της γράφουσας στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα βασανιστήρια που υπέστη, αλλά και Treholt A., *Ο Νορβηγός που πολέμησε τη χούντα*, μτφρ. Σουλιώτης Σ., Εκδόσεις Ψηφίδες, 2022.

⁵⁵ Κασιμάτης Γ., *Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, 2005, σ. 20.

⁵⁶ Σε συνέντευξή του ο Σ. Παττακός αναφέρει ότι ο R. Nixon -για πρώτη φορά- τον Ιούνιο του 1968 είχε προτρέψει να διενεργηθούν εκλογές, αίτημα το οποίο επανέλαβε το 1970 με πιο επιτακτικό τρόπο, αυτή τη φορά με την ιδιότητα του Προέδρου. Βλ. *Ο Παττακός για τη Γύαρο, τα βασανιστήρια, τους αστακούς και τον Νίζον*: <https://www.youtube.com/watch?v=fOJ17y3xPL8>.

Οι προαναφερθέντες παράγοντες, σε συνδυασμό με την ανάδυση του φοιτητικού κινήματος και την κατάληψη της νομικής σχολής του ΕΚΠΑ, που αποτέλεσε την πρώτη μαζική εκδήλωση αμφισβήτησης της 21 Απριλίου⁵⁷, ώθησαν τον Παπαδόπουλο σε μια προσπάθεια οργάνωσης και οριοθέτησης των μηχανισμών συναίνεσης και αποδοχής του καθεστώτος, επιχειρώντας τη φιλελευθεροποίηση του 1973 ως «άλμα προς τα εμπρός». Η ανασυγκρότηση προέκυψε ως απάντηση στα αδιέξοδα του μετεμφυλιακού κράτους έκτακτης ανάγκης, του οποίου η δικτατορία είχε αποτελέσει την τελική κατάληξη⁵⁸.

Δ) Το τέλος της βασιλευομένης δημοκρατίας

Το κίνημα του Ναυτικού αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της δικτατορίας. Η σημασία του είναι διπλή: αφενός, κατέστησε πασίδηλη την ανάγκη μετασχηματισμού του καθεστώτος, αφετέρου προσέφερε την «επίσημη αφορμή» για την εκκίνηση αυτού του μετασχηματισμού. Προφασιζόμενη την εμπλοκή του μονάρχη, η 21 Απριλίου διέρρηξε την ανακωχή της με τον θρόνο (που διαρκούσε από την εποχή του βασιλικού αντικινήματος το 1967⁵⁹) και εξέδωσε τη συντακτική πράξη της 1ης Ιουνίου 1973 «περί εγκαθίδρυσεως πολιτεύματος Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, τροποποίησης του Συντάγματος και διενέργειας Δημοψηφίσματος»⁶⁰. Βεβαίως, το άρθρο 137 Σ του 1968 όριζε ρητά ότι «ουδέποτε αναθεωρούνται αι διατάξεις του Συντάγματος αι καθορίζουσαι την μορφήν του πολιτεύματος, ως Βασιλευομένης Δημοκρατίας, ως και αι λοιπαί θεμελιώδεις διατάξεις αυτού»⁶¹. Μάλιστα, το 1968, ο υπουργός δικαιοσύνης Ι. Τριανταφυλλόπουλος είχε εισηγηθεί να εξαιρεθεί από την προμνημονευθείσα διάταξη ο βασιλικός θεσμός, ώστε «αν εις το μέλλον ο ελληνικός λαός προκρίνη αβασίλευτον δημοκρατίαν να μη στερηθή του δικαιώματος να εκφρασθή επί του θέματος τούτου δια δημοψηφίσματος»⁶². Ωστόσο, η πρότασή του δεν εισακούστηκε. Όλα αυτά όμως δεν είχαν ιδιαίτερη σημασία, αφού -με τα λόγια του Γ. Παπαδόπουλου- «αι Συντακτικαί Πράξεις είναι επανάστασις, ας μην τας συνδύασωμεν με το Σύνταγμα το οποίο αναφέρεται εις εξωεπαναστατικόν χώρον»⁶³. Σύμφωνα με τον Φ. Βεγληρή, η έκδοση νέας συντακτικής πράξης εκ μέρους της κυβέρνησης σημείωνε «την οξύτερη περίπτωση αποκηρύξεως από την ίδια τη δικτατορία της

⁵⁷ Λυγερός Σ., *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα, τόμος α΄*, Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», 1978, σ. 193 επ.

⁵⁸ Καμίνης Γ., *«Δικτατορία και Σύνταγμα στη νότια Ευρώπη: Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία»*, σε Αθανασάτου Γ., Ρήγο Α. και Σεφερειάδη Σ., *Η δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 69.

⁵⁹ Για το βασιλικό αντικίνημα, τις συνθήκες που συνέβαλαν στην πραγματοποίησή του, την εξέλιξη της επιχείρησης και τις συνέπειες της αποτυχίας βλ. αναλυτικά Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία, τόμος Β΄*, Εκδόσεις Σαββάλα, 2002, σ. 581 επ.

⁶⁰ Παπαδημητρίου Γ., *Συνταγματικές μελέτες τόμος Ι*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 27.

⁶¹ Βλ. το πλήρες κείμενο του «Συντάγματος» του 1968 (σ. 1-28) στο: <https://norfid.wordpress.com/wp-content/uploads/2010/11/suntagma-ths-elladas-1968.pdf>.

⁶² Γεωργόπουλος Κ., *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου τ. Α΄*, 1971, σ. 507.

⁶³ Παπαχρήστος Ν., *Τα Συνταγματικά εγχειρήματα της δικτατορίας και το Συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σ. 72. Σύμφωνα με τον Α. Μανιτάκη «Συντακτικές πράξεις καλούνται οι συντακτικού χαρακτήρα και συνταγματικού -συνήθως αλλά όχι αποκλειστικά- περιεχομένου πράξεις που εκδίδουν όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, τα οποία αναλαμβάνουν και ασκούν αυτόβουλα και αυτοδύναμα κρατική εξουσία. Η έκδοση συντακτικής πράξης αποτελεί εκδήλωση (και απόδειξη μαζί) της άσκησης πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας από τα κρατικά όργανα, εξουσίας που ασκείται δηλαδή χωρίς να στηρίζεται σε προϋπάρχοντα κανόνα δικαίου ή να δεσμεύεται από αυτόν και χωρίς να εξαρτάται από άλλη εξουσία ή βούληση». Βλ. του ίδιου, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τομ. Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004, σ. 279. Για μια επισκόπηση των εκδοθεισών συντακτικών πράξεων τον 20^ο αιώνα βλ. Βενιζέλο Ε., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2021, σ. 42.

συνταγματικής νομιμότητας που προσπάθησε να οικοδομήσει και την πιο περιφανή απόδειξη της αδυναμίας της να υποταχθεί σε οιοσδήποτε κανόνες, και αυτούς ακόμα που διασκεύαζε για να εξασφαλίσει την ασυδοσία της»⁶⁴. Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αν το κίνημα του 1967 αποτέλεσε επανάσταση «κατά των άλλων», η συντακτική πράξη της 1ης Ιουνίου 1973 ήταν «επανάσταση του καθεστώτος απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό»⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση, η επιχειρούμενη πολιτειακή μεταβολή παραβίαζε ανοιχτές θύρες, αφού δεν συνάντησε σοβαρή αντίσταση ούτε στην Ελλάδα, αλλά ούτε και στο εξωτερικό. Ήδη από καιρό, το παλάτι είχε εξαντλήσει τη χρησιμότητά του για τις ΗΠΑ⁶⁶. Σε ανακοίνωσή του το State Department ανέφερε χαρακτηριστικά ότι η κατάργηση της βασιλευομένης δημοκρατίας αποτελούσε μια αμιγώς εσωτερική υπόθεση της Ελλάδας, ενώ στο ίδιο μήκος κύματος, η «Washington New Star», εφημερίδα φίλα προσκείμενη στην ρεπουμπλικανική κυβέρνηση, υποστήριζε ότι «(...) αν η Ελλάδα είναι δημοκρατία ή μοναρχία δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για την Αμερική»⁶⁷.

Ε) Η συντακτική πράξη της 1ης Ιουνίου 1973

Σύμφωνα με το περιεχόμενο της συντακτικής πράξης της 1ης Ιουνίου 1973, το υπουργικό συμβούλιο λαμβάνοντας υπόψιν «α) την καταστάσαν εκδηλον αντίθεσιν της μεγίστης μερίδος του λαού εις την διατήρησιν, εν 'Ελλάδι, του πολιτεύματος τής Βασιλευομένης Δημοκρατίας. β) Τας περιστάσεις υφ' ας ό Βασιλεύς κατέλιπε την χώραν, την εν συνεχεία δραστηριότητα αυτού και τα πρόσφατα γεγονότα. γ) Τους κινδύνους τους οποίους ως εκ των ανωτέρω, εγκυμονεί εις βάρος της εσωτερικής γαλήνης και τής εθνικής ενότητος η διατήρησις του πολιτεύματος της Βασιλευομένης Δημοκρατίας. δ) Την ανάγκην ταχείας εισόδου της χώρας εις πλήρη πολιτικήν ομαλότητα, διά την απρόσκοπτον συνέχισιν της (...) αναπτύξεως» διαπίστωνε ότι «το υπέρτατον συμφέρον του Έθνους επιβάλλει όπως ο ίδιος ο λαός (...) αποφασίση, δια δημοψηφίσματος, περί της μορφής του πολιτεύματος και των αναγκαιουσών τροποποιήσεων του Συντάγματος της 15ης Νοεμβρίου 1968»⁶⁸. Με το άρθρο 1 της συντακτικής πράξης οριζόταν ότι εγκαθιδρύεται στην Ελλάδα το πολίτευμα της «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας», ενώ παράλληλα καταργούταν η βασιλεία και όλα τα μέλη του οίκου των Γκλύξμπουργκ κηρύσσονταν έκπτωτα⁶⁹. Καθήκοντα προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας αλλά και πρωθυπουργού θα ασκούσε ο «αρχηγός της επαναστάσεως Γ. Παπαδόπουλος»⁷⁰. Σύμφωνα με το άρθρο 3, τις προβλεπόμενες στο Σύνταγμα του 1968 αρμοδιότητες του βασιλέα θα ασκούσε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ενώ ως έμβλημα

⁶⁴ Βεγλερής Φ., *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού: Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 54.

⁶⁵ Καλτσόγια Τουρναβίτη Ν., *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1985*. Διδακτορική Διατριβή Πάντειο πανεπιστήμιο, 1981, σ. 199.

⁶⁶ Καλτσώνης Δ., *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία -Τόμος II 1941-2001*, εκδόσεις Ξιφαρά, 2010, σ. 128.

⁶⁷ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974, Τόμος β΄*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 261. Για τις αντιδράσεις των υπόλοιπων κρατών ενδεικτικό είναι το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Μακεδονία (2/6/1973) στο οποίο αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι το Λονδίνο μελετά την κατάσταση, ενώ Ιταλία και Δανία δεν σχολιάζουν, καθώς θεωρούν το πολιτειακό εσωτερικό ζήτημα. Βλ. το πρωτοσέλιδο: https://vendora.gr/items/77o2w3/efimerida-makedonia-metachirismeni-2-6-1973-kateliti-i-vasilia.html?srsltid=AfmBOonzBGQy_-qMDCM6HTwpOpxB5KE1yI8NIaOX8kri68kelnLgz3N.

⁶⁸ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 907. Βλ. επίσης το κείμενο της συντακτικής πράξης της 1ης Ιουνίου 1973: <https://ia37rg02wpsa01.blob.core.windows.net/fek/01/1973/19730100118.pdf>.

⁶⁹ Ο.π., σ. 907-908.

⁷⁰ Προηγουμένως, ο Παπαδόπουλος κατείχε -παράλληλα- τα αξιώματα του πρωθυπουργού και του αντιβασιλέα. Ο Α. Φλώρος (Βήμα, 30/8/1972) είχε αναπτύξει πειστική επιχειρηματολογία γιατί η ανάληψη -ταυτόχρονα- αυτών των δύο αξιωμάτων ήταν αντίθετη προς το δικτατορικό Σύνταγμα του 1968.

της ελληνικής πολιτείας οριζόταν ο «αναγεννώμενος εκ της τέφρας του Φοίνιζ» (άρθρο 5)⁷¹. Περαιτέρω, το κράτος μετονομαζόταν από «Βασιλείον της Ελλάδος» σε «Ελληνική Δημοκρατία». Εύστοχα παρατηρεί ο Κασσιμάτης ότι η Ελλάδα επανέκτησε τον τίτλο της Δημοκρατίας (από το 1927) σε περίοδο που η τελευταία είχε καταλυθεί⁷². Τέλος, στο άρθρο 2 προβλεπόταν η διαδικασία τροποποίησης του Συντάγματος του 1968 και έθετε ως χρονικό όριο για την ολοκλήρωσή της την 29η Ιουλίου 1973⁷³.

Στ) Η μάχη των διαγγεμάτων: Γ. Παπαδόπουλος εναντίον Κωνσταντίνου Β΄

Την 1η Ιουνίου 1973⁷⁴ ο Γ. Παπαδόπουλος απηύθυνε διάγγελμα στον ελληνικό λαό, γνωστοποιώντας τις προθέσεις του για την «αναθεώρηση» του «Συντάγματος» και ειδικότερα των διατάξεων εκείνων, που αφορούσαν την μορφή του πολιτεύματος. Ο δικτάτορας, με αφορμή το επερχόμενο δημοψήφισμα, αναφέρθηκε στο νόθο του 1968⁷⁵, υποστηρίζοντας ότι το «ναι» του λαού (τότε) ήταν «ναι εις την Επανάστασιν» με συντριπτική πλειοψηφία 92%. «*Η Επανάστασις ήλπιζεν ότι μετά το Δημοψήφισμα (...) ό κληρονομικός ανώτατος άρχων θα συνήγε τα αναγκαία συμπεράσματα και θα ενετάσσετο νομιμοφρόνως εντός των πλαισίων του Συντάγματος του 1968 (...). Δυστυχώς όμως αι ελπίδες αυταί απεδείχθησαν φρούδαι. Ο βασιλεύς, αυτοεξόριστος μετά το τερατώδες πραξικόπημα τής 13ης Δεκεμβρίου 1967, επεδόθη εν τω εξωτερικώ εις δραστηριότητας μαρτυρούσας ασυγχώρητον δι' ενήλικον άτομον ανωριμότητα. Συνειργάσθη μετά των αντιδραστικών όλων των αποχρώσεων, παρά τας επανειλημμένους προειδοποιήσεις της Κυβερνήσεως (...). Και προ ήμερων οργάνωσε διά συντονισμένων πολιτικών, συνωμοτικών και στασιαστικών ενεργειών (...) νέον πραξικόπημα εναντίον της Επανάστασεως και της ησυχίας του λαού, ίσως διότι μετά το πρώτον πραξικόπημα του ή Επανάστασις δεν ήθέλησεν εξ άκρας επιεικειάς, να επιβάλη την ενδεδηγμένην εις τοιαύτας περιπτώσεις κάθαρσιν*». Κλείνοντας, κάλεσε τον λαό να απαλλάξει την Ελλάδα από τη μοναρχία «*ήτις αποτελεί ξεπερασμένον πλέον υπόλλειμα άλλων εποχών*» και να αποδώσει στη χώρα την δημοκρατία.

Από την πλευρά του, ο βασιλιάς ήταν εξαιρετικά αποδυναμωμένος. Ο ρόλος που διαδραμάτισε την περίοδο των Ιουλιανών⁷⁶ είχε προξενήσει ανήκεστο βλάβη στον θεσμό⁷⁷. Μετά τη βιαστική φυγή του στο εξωτερικό (14 Δεκεμβρίου 1967) είχε βυθιστεί στην σιωπή. Εξακολουθούσε βέβαια,

⁷¹ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 908.

⁷² Κασσιμάτης Γ., *Οι βάσεις του πολιτεύματος και οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022, σ. 114.

⁷³ «*Διά πράξεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, δημοσιευομένης μέχρι καί τής 30ῆς Ιουνίου 1973 (...), θέλει καταρτισθῆ και προταθῆ προς τόν Λαόν, διά τήν διά δημοψηφίσματος κύρωσίν του, σχέδιον Ψηφίσματος περί των τροποποιήσεων τοῦ ἀπό 15ῆς Νοεμβρίου 1968 Συντάγματος. Διά τοῦ Ψηφίσματος τούτου, δύναται νά τροποποιούνται, αδιακρίτως, αἱ διατάξεις τοῦ Συντάγματος, προς έναρμόνισιν τοῦ όλου Καταστατικοῦ Χάρτου τής Χώρας εις τό πολίτευμα τής Προεδρικής Κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας*». Βλ. ο.π.π., σ. 908

⁷⁴ Όλα τα στοιχεία αναφορικά με το διάγγελμα του Γ. Παπαδόπουλου προέρχονται από το Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 979-983.

⁷⁵ Χρυσόγονος Κ. Χ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022, σ. 99.

⁷⁶ Για μια ανασκόπηση της κρίσης των Ιουλιανών και μια κριτική αποτίμηση των συνταγματικών της διαστάσεων βλ. Ζώη Γ., «*Ιουλιανά 1965: Οι συνταγματικές διαστάσεις μιας μείζονος πολιτικής κρίσης*», e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2025 (16) σ. 578 επ. Κατά τον συγγραφέα, «*η κρίση του Ιουλίου 1965 (...) έκρινε την τύχη της μοναρχίας, η οποία, ούτως ή άλλως, είχε εξ αρχής σαθρά θεμέλια στην Ελλάδα, ως προϊόν έξωθεν επιβολής*» (σ. 597).

⁷⁷ Για τον διαχρονικό ρόλο της βασιλείας στην Ελλάδα βλ. Κατηφόρη Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 89 επ.

να εισπράττει τη βασιλική χορηγία στη Ρώμη, χωρίς όμως να διατηρεί δεσμούς με την ελληνική δημόσια ζωή⁷⁸. Μετά από πέντε έτη αδράνειας, οι αντικειμενικές συνθήκες τον καλούσαν να επιστρέψει στο προσκήνιο για να υπερασπισθεί το στέμμα από συνωμότες, τους οποίους -κατά τραγική ειρωνεία- ο πατέρας του το 1956 είχε διασώσει από απόταξη⁷⁹. Ο Κωνσταντίνος Β΄ απηύθυνε διάγγελμα την επομένη του διαγγέλματος του Γ. Παπαδόπουλου. Αρνήθηκε εξαρχής οποιαδήποτε ανάμιξη στο κίνημα του Ναυτικού⁸⁰, ενώ υποστήριξε ότι «εις την Έλλάδα δεν εγκαθιδρύεται Δημοκρατία. Αντιθέτως, διά δευτέραν φοράν, ή Δημοκρατία στραγγαλίζεται υπούλως από τους ίδιους εκείνους, οι οποίοι κατέλυσαν τις ελευθερίες του ελληνικού λαού». Κάλεσε τους πολίτες να ψηφίσουν «όχι» ως μια μορφή αντίστασης απέναντι στη δικτατορία. Ο μονάρχης υποστήριξε ότι το δημοψήφισμα θα μπορούσε να αποτελέσει την αρχή της αποκατάστασης του λαού στα κυριαρχικά του δικαιώματα, εφόσον διεξαγόταν ύστερα από άρση του στρατιωτικού νόμου, με χορήγηση γενικής αμνηστίας και εγγυήσεων πλήρους ελευθεροτυπίας. Τέλος, πρότεινε την οργάνωση του δημοψηφίσματος να εγγραφεί αδιάβλητη υπηρεσιακή κυβέρνηση, ενώ προειδοποίησε ότι, «εάν παρά την σημερινήν έκκλησιν επικρατήσῃ και πάλιν εμμονή εις τον σφετερισμόν τον δικαιωμάτων του ελληνικού λαού», θα αγωνιζόταν με όλες του τις δυνάμεις «ως στρατιώτης» με τη βεβαιότητα ότι έχει στο πλευρό του «τον ελληνικόν λαόν και τας ενόπλους δυνάμεις της χώρας αί οποίαι είναι τεταγμένοι να τον υπερασπίζουν»⁸¹.

Z) Το προεδρικό διάταγμα 9/1973 και ο δρόμος για το δημοψήφισμα της 29ης Ιουλίου 1973

Στις 8 Ιουνίου 1973 συνεδρίασε το υπουργικό συμβούλιο με επικεφαλής τον Γ. Παπαδόπουλο, όπου και παρουσιάστηκε ένα σχέδιο ψηφίσματος 12 σημείων για τις απαραίτητες τροποποιήσεων του «Συντάγματος» του 1968⁸². Οι 12 «αρχές» έγιναν ομόφωνα αποδεκτές⁸³ και στις 12 Ιουνίου του 1973 δημοσιεύθηκε το π.δ. 9/1973, το οποίο όριζε ως ημερομηνία διεξαγωγής του δημοψηφίσματος την 29η Ιουλίου 1973 (άρθρο 1). Σύμφωνα δε με το άρθρο 30, «πάσα κατά του εγκύρου της διενέργειας του Δημοψηφίσματος ένστασις, αναφερόμενη εις παραβάσεις των διατάξεων του παρόντος ή πλημμέλειαν περί την διεξαγωγίν της ψηφοφορίας, επιδίδεται δια δικαστικού επιμελητού εντός τριών ημερών από της ημέρας της ψηφοφορίας εις τον παρά το πρωτοδικείο εισαγγελέα εν τη περιφέρειά του οποίου εγένετο η παραβίασις ή εις τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου»⁸⁴. Η ρύθμιση αυτή ήταν πρωτοφανής, καθώς περιόριζε τη δυνατότητα άσκησης ένστασης μόνο επί της διαδικασίας, σε αντίθεση με την κρατούσα συνταγματική παράδοση, κατά

⁷⁸ Βεγλερής Φ., *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού: Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 42.

⁷⁹ "Η μηχανή του χρόνου": Χούντα., <https://www.youtube.com/watch?v=bX8irbWliUQ&t=2419s>.

⁸⁰ Ο Κωνσταντίνος Β΄ εξακολούθησε να αρνείται σε όλη του τη ζωή οποιαδήποτε ανάμιξη στο κίνημα του Ναυτικού. Όσον αφορά δε για τον κυβερνήτη του Βέλους ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «αποφάσισε να το σκάσει και όχι να κάνει ένα κανονικό κίνημα ενάντια στη Χούντα». Βλ. του ίδιου (με την αρωγή του Μαλούχου Π. Γ.), *Βασιλεύς Κωνσταντίνος: χωρίς τίτλο, τόμος γ΄*, Εκδόσεις το Βήμα, 2015, σ. 93-94.

⁸¹ Για το πλήρες κείμενο του διαγγέλματος του Κωνσταντίνου Β΄ βλ. Γρηγοριάδη Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος β΄*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 266-267.

⁸² Μάλιστα, σε αντίθεση με το Σύνταγμα του 1968, το σχέδιο του συνταγματικού κειμένου του 1973 δεν καταρτίζεται από επιτροπή νομομαθών (όπως η Επιτροπή Μητρέλια), αλλά ευθύς εξαρχής από τα μέλη της κυβέρνησης. Βλ. Βλαχόπουλο Σ. και Χατζηβασιλείου Ε., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20^{ος} αιώνας*, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 293.

⁸³ Καλτσόγια Τουρναβίτη Ν., 1981, *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1985*. Διδακτορική Διατριβή Πάντειο πανεπιστήμιο, σ. 200.

⁸⁴ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 988.

την οποία τα θέματα ελέγχου αφορούσαν κάθε εκλογική παράβαση⁸⁵. Εφόσον πάντως, δεν κατατίθεντο ενστάσεις ή σε περίπτωση που αυτές απορρίπτονταν, ο Άρειος Πάγος ήταν αρμόδιος να κηρύξει «εν δημοσία συνεδριάσει (...) το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος» (άρθρο 35)⁸⁶.

Στις 15 Ιουνίου 1973, με την 67 πράξη του «περί του προτεινομένου προς τον λαόν, διά την διά δημοψηφίσματος κύρωσιν του, σχεδίου ψηφίσματος επί των τροποποιήσεων του από της 15^{ης} Νοεμβρίου 1968 Συντάγματος», το υπουργικό συμβούλιο παρουσίασε τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, τις οποίες ο λαός καλούταν να εγκρίνει. Μεταξύ άλλων, στο άρθρο 26 οριζόταν ότι οι Γ. Παπαδόπουλος και Οδ. Αγγελής θα διορίζονταν Πρόεδρος και αντιπρόεδρος της Δημοκρατίας για μια θητεία 8 ετών, με λήξη το 1981. Η υπερψήφιση του συγκεκριμένου σχεδίου συνεπαγόταν την ανάδειξη των δύο ανδρών στα δύο κορυφαία πολιτειακά αξιώματα, χωρίς, μάλιστα, να επιτρέπεται η υποβολή άλλων υποψηφιοτήτων. Η πρόβλεψη αυτή, ουσιαστικά, κατέλυε «την αρχή της εκλογής του αρχηγού του κράτους με καθολική ψηφοφορία»⁸⁷. Η δε διαπλοκή της πολιτειακής μεταβολής με την επιλογή προσώπων προσέδιδε στο δημοψήφισμα όλα τα χαρακτηριστικά ενός *plebiscitum*⁸⁸. Ο νόθος χαρακτήρας του προεξαγγελλόταν, έτσι, με τον πιο επίσημο τρόπο. Έγραφε χαρακτηριστικά εκείνη την περίοδο ο Γ. Κουμάντος: «όποιος θα ήθελε να απαντήσει με ναι στο ένα ερώτημα και με όχι στο άλλο, εκβιάζεται να αλλοιώσει την απάντησή του στο ένα από τα δύο, όταν τα δύο παρουσιάζονται σαν ενότητα. Αν πραγματικά ένα δημοψήφισμα πρέπει, για λόγους ευκολίας, να αφορά περισσότερα ερωτήματα συγχρόνως, η ψήφος πρέπει να είναι χωριστή για το κάθε ερώτημα. (...) Κανένας ισχυρισμός δήθεν 'εσωτερικού δεσμού' δεν μπορεί να δικαιολογήσει το αμάλγαμα των ερωτημάτων, γνωστή μέθοδο διαστροφής των δημοψηφισμάτων με το όνομα *package deal*»⁸⁹. Περαιτέρω, οι συνέπειες τυχόν αρνητικής έκβασης της ψηφοφορίας δεν ήταν σαφείς⁹⁰. Τούτο, οφειλόταν αφενός στον χαρακτήρα του δημοψηφίσματος ως εγκριτικού, «ειλημμένων ήδη αποφάσεων της εξουσίας»⁹¹, αφετέρου επειδή εξ αρχής δεν προσέφερε δύο ολοκληρωμένες εναλλακτικές λύσεις, δύο ισοδύναμα σενάρια, ανάμεσα στα οποία καλούνταν να επιλέξουν οι πολίτες. Υπό αυτές τις συνθήκες το «όχι» μεταφραζόταν σε αβεβαιότητα, χάος ή έστω σε μια καινούργια πρόσκληση για δημοψήφισμα⁹².

⁸⁵ Καλτσόγια Τουρναβίτη Ν., 1981, *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1985*. Διδακτορική Διατριβή Πάντειο πανεπιστήμιο, σελ. 200.

⁸⁶ Παντελής Μ. Α., Κουτσομπίνας Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 988.

⁸⁷ Αλιβιζάτος Ν., 1983, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, σελ.290.

⁸⁸ Πουλής Π., «Το δημοψήφισμα στις συντακτικές πράξεις, τα ψηφίσματα και τη νομοθεσία», *ΕλλΔνη* 199, σ. 6-10. Ο συγγραφέας διακρίνει το *plebiscitum* (προσωπικό δημοψήφισμα) από το *referendum* (παραπομπή στη λαϊκή ψήφο για ένα γενικό θέμα που προέκυψαν σοβαρές δυσκολίες).Επισημαίνεται ότι τα δημοψηφίσματα των ετών 1862, 1920, 1924, 1926, 1935, 1946, 1968 και 1973 αποτελούσαν προσωπικά δημοψηφίσματα. Αντίθετα, τα δημοψηφίσματα του 1974 και 2015 ήταν γνήσια. Για μια κριτική προσέγγιση του θεσμού του δημοψηφίσματος σε συνάρτηση με την ελληνική πολιτική κουλτούρα βλ. Τασόπουλο Γ., *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 77-78.

⁸⁹ Κουμάντος Γ., *Στόχος: η δημοκρατία*, Εκδόσεις Ερμείας, 1975, σ. 25.

⁹⁰ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 291.

⁹¹ Μάνεσης Α., «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε Μάνεση Α., *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, τόμ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 329. Ο Μάνεσης υποστηρίζει ότι «δεν αποτελεί γνήσια εκδήλωση λαϊκής θέλησης η με δημοψήφισμα έγκριση ή μη, με ένα «ναι» ή ένα «όχι», ειλημμένων ήδη αποφάσεων της εξουσίας. Διότι, λαϊκή κυριαρχία σημαίνει ότι η κρατική εξουσία ανάγεται στον λαό, πάντοτε ως αφετηρία προσδιοριστική- και όχι εκ των υστέρων».

⁹² Κουμάντος Γ., *Στόχος: η δημοκρατία*, Εκδόσεις Ερμείας, 1975, σ. 25.

Ακόμη όμως και αν δεν ίσχυαν όλα τα παραπάνω, ανακύπτουν σοβαρά ερωτήματα για την ίδια την προσφορότητα της δημοψηφισματικής διαδικασίας. Σύμφωνα με τον Φ. Βεγλερή, «όταν η αναθεώρηση είναι ευρεία, θίγει περίπλοκα ή αρκετά τεχνικά θέματα, σε τρόπο ώστε να πρόκειται για μια σημαντική αναμόρφωση του συνταγματικού χάρτη (...), τότε το δημοψήφισμα, το διεξαγόμενο επάνω σε ένα σχέδιο που κατασκεύασε η κυβέρνηση, είναι τρόπος αναθεωρήσεως απόλυτα απαράδεκτος, οσεσδήποτε ελπίδες ή εγγυήσεις και αν υπάρχουν ότι το δημοψήφισμα θα διεξαχθεί ελεύθερα και τίμια. Πολύ λίγοι πολίτες μπορούν να αντιληφθούν το νόημα, τα μέρη και στο σύνολο κείμενο εκατοντάδων παραγράφων γεμάτων ειδικές λέξεις, και ακόμη λιγότεροι είναι εκείνοι που θα κάνουν τον κόπο να το διαβάσουν (...). Τέτοια δημοψηφίσματα, που σημειώνονται άλλως τε μόνο στα δικτατορικά καθεστώτα, αποτελούν μάλλον τρόπο για ν' αποκλεισθεί τελείως ο λαός από τη συνταγματική διαδικασία, τη στιγμή που εξαναγκάζεται να τα ξεπλύνει από το αρχικό αμάρτημά τους»⁹³. Υπό αυτές τις συνθήκες ένα ήταν βέβαιο, είτε το συνταγματικό σχέδιο υπερψηφίζοταν, είτε όχι οι δικτάτορες, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θα παρέμεναν στην εξουσία⁹⁴.

Η) Το δημοψήφισμα της 29ης Ιουλίου 1973

Το δημοψήφισμα της 29ης Ιουλίου 1973 εκτυλίχθηκε σε συνθήκες ανωμαλίας, αφού καμία από τις προϋποθέσεις, που είχε θέσει ο Κωνσταντίνος Β΄, για την ορθή διεξαγωγή του, δεν υλοποιήθηκε⁹⁵. Η λογοκρισία ήταν εκτεταμένη και ο στρατιωτικός νόμος εξακολουθούσε να ισχύει στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας. Επιθυμώντας να καθησυχάσει τον ξένο τύπο, ο Σ. Πατακός δήλωνε ότι «ο στρατιωτικός νόμος διατηρείται μόνο για ψυχολογικούς λόγους και δεν σκοτώνει ούτε φοβίζει τους ανθρώπους, τίποτα τέτοιο. Κανείς δεν έφυγε από αυτές τις τρεις πόλεις για να αισθανθεί περισσότερο ελεύθερος, διότι βλέπουν ότι έχουν ελευθερία»⁹⁶. Ο προπαγανδιστικός μηχανισμός της χούντας λειτουργούσε πυρετωδώς, ενώ παράλληλα ασκούνταν ασφυκτικές πιέσεις στις δημόσιες υπηρεσίες και τους χώρους εργασίας. Ολόκληρη η Αθήνα είχε κατακλεισθεί από πανό, αφίσες και φωτεινές επιγραφές υπέρ του «ναυ», με συνθήματα όπως: «*δια τη Ν Δημοκρατίαν ψηφίζω*», «*ΝΑΙ για την δημοκρατία, τώρα είναι στο χέρι σου*», «*1 Ιουνίου 1973: Η μεγάλη επανάσταση ενός μεγάλου Έθνους / Ελληνική Δημοκρατία*», «*Ελληνική Δημοκρατία: Γεώργιος Παπαδόπουλος*», «*ΝΑΙ: Δημοκρατία*»⁹⁷ κ.ά. Αντίθετα, στην πρωτεύουσα απαγορεύθηκε κάθε δημόσια εκδήλωση υπέρ του «όχι», με αποτέλεσμα επιχειρήματα εναντίον του κυβερνητικού σχεδίου να εμφανισθούν στις στήλες μόνο ορισμένων οργάνων του καθημερινού Τύπου⁹⁸. Επιπροσθέτως, η αρνητική ψήφος «είχε χαρακτηριστεί από τους κρατούντες σαν 'πράξη

⁹³ Βεγλερή Φ., *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού: Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 87-88.

⁹⁴ Παπαχρήστος Ν., *Τα Συνταγματικά εγχειρήματα της δικτατορίας και το Συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σ.129. Παρόμοια εκτίμηση είχε εκφράσει και ο Φ. Βεγλερή για το δημοψήφισμα του 1968. Βλ. του ίδιου, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού: Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 45.

⁹⁵ Η Λ. Παπαδοπούλου χαρακτηρίζει το δημοψήφισμα του 1973 «ψευδοδημοψήφισμα». Βλ. της ίδιας, *Θεσμοί «άμεσης δημοκρατίας» στο Σύνταγμα. Συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων ουσίας*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σ. 242-244.

⁹⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος (Φάκελοι): https://www.youtube.com/watch?v=pXRVnH_yt9E&t=3313s.

⁹⁷ *Δημοψήφισμα 1973*,: <https://www.youtube.com/watch?v=mgE3p3odIU4>.

⁹⁸ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 292-293.

αντεθνική'»⁹⁹. Εκτεταμένη υπήρξε η νοθεία στην επαρχία. Ενδεικτικά, αξίζει να σημειωθεί ότι σε νομούς οι οποίοι αποτελούσαν προπύργια του στέμματος επικράτησε το «ναι» με συντριπτικά ποσοστά (π.χ. Αρκαδία: 89.8%, Καστοριά: 93.3%, Λακωνία: 86.9%, Φλώρινα: 89.6%)¹⁰⁰.

Τελικώς, σε σύνολο 5.840.000 εγγεγραμμένων, έγκυρα θεωρήθηκαν 4.934.424 ψηφοδέλτια εκ των οποίων υπέρ του «ναι» τάχθηκε το 78.4%. Το ποσοστό της αποχής άγγιξε το 25.35%¹⁰¹. Η διαφοροποίηση των αριθμών αυτών σε σχέση με το δημοψήφισμα του 1968 (ποσοστό υπέρ του «ναι»: 92,2%) είναι ευεξήγητη, εάν ληφθεί υπόψη ότι «το δημοψήφισμα του 1973 αφορούσε την κατάργηση της βασιλείας και ασφαλώς δεν θα βοηθούσε την εικόνα της δικτατορίας η ξαφνική και μαζική “εξαφάνιση” όλων σχεδόν των οπαδών της βασιλείας στην Ελλάδα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αφαιρεί από το δημοψήφισμα κάθε, έστω και υποτυπώδη, επίφαση γνησιότητας»¹⁰². Η κατάργηση της μοναρχίας φαίνεται να ανταποκρινόταν πράγματι στο βαθύτερο λαϊκό αίσθημα¹⁰³. Τούτο επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα του μεταγενέστερου αδιάβλητου δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου 1974, που έκρινε οριστικά το μέλλον της μοναρχίας και αποφάνθηκε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας με ποσοστό 69.2%¹⁰⁴. Αυτή η σύμπτωση όμως είναι μάλλον προϊόν της νοθείας που έλαβε χώρα το 1973 και δεν συνεπάγεται -απαραίτητα- ότι το αποτέλεσμα, στην πρώτη περίπτωση, ήταν αντιπροσωπευτικό. Αρκεί να ληφθεί υπόψη ότι «όλες οι αντιδικτατορικές πολιτικές δυνάμεις και οργανώσεις, η μεγάλη πλειονότητα των οποίων ήταν αντιμοναρχική, τάχθηκαν υπέρ του ‘όχι’ ή της αποχής»¹⁰⁵. Υπέρ της τελευταίας προσέγγισης τάχθηκε και ο Α. Παπανδρέου, υποστηρίζοντας ότι «ο μόνος δρόμος για την απελευθέρωση της πατρίδας μας είναι ο αμείλικτος, ανένδοτος, δυναμικός αγώνας του λαού. Μα ένας τέτοιος αγώνας δεν γίνεται με σύμβολο τη μοναρχία (...). Ας μην ξεχνάμε ότι ο Κωνσταντίνος επικύρωσε τη δικτατορία της 21 Απριλίου. Ας μην ξεχνάμε πώς ο ίδιος ήταν έτοιμος να επιβάλει μια εξίσου βάνουση δικτατορία. (...) Ο λαός δεν κάνει επιλογή τυράννων. Αρνείται την τυραννία»¹⁰⁶.

Θ) Η απόρριψη των ενστάσεων από τον Άρειο Πάγο και η δικαστική αναγνώρισή της «συντακτικής εξουσίας» των συνταγματαρχών

⁹⁹ Μάνεσης Α., «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε Μάνεση Α., Συνταγματική θεωρία και πράξη, τόμ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 328.

¹⁰⁰ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος β'*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 273.

¹⁰¹ Αναστασιάδης Γ., *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1998, σ. 117.

¹⁰² Βλαχόπουλος Σ. και Χατζηβασιλείου Ε., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20^{ος} αιώνας*, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 293.

¹⁰³ Καλτσόγια Τουρναβίτη Ν., *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1985*. Διδακτορική Διατριβή Πάντειο πανεπιστήμιο, 1981, σ. 198.

¹⁰⁴ Παπαδημητρίου Γ., *Συνταγματικές μελέτες τόμος 1*, 2007, Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 11.

¹⁰⁵ Βλ. Κουρουνδή Χ., «Το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974», e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2024 (12), σ. 517, ο οποίος ασκεί κριτική στην άποψη του Δ. Χαραλάμπη, που υποστηρίζει ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν «ψήφος κατά του βασιλιά, εναντίον δηλαδή των μηχανισμών που είχαν οδηγήσει στη στρατιωτική δικτατορία και ψήφος υπέρ της άρσης του στρατιωτικού νόμου». Βλ. του ίδιου, *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εκδόσεις Εξάντας, 1985, σ. 292.

¹⁰⁶ Παπανδρέου Α., «Ο μόνος δρόμος για την απελευθέρωση της πατρίδας μας είναι ο δυναμικός αγώνας του λαού», σε Φέξη Γ., *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ: λόγιοι, άρθρα, συνεντεύξεις, δηλώσεις του Ανδρέα Γ. Παπανδρέου*, Εκδόσεις Λαδιά, 1976, σ. 34. Για μια παρόμοια τοποθέτηση βλ. επίσης Διακογιάννη Κ., *Οι φοιτάδες της δημοκρατίας*, Εκδόσεις Λογοθέτη, 1990, σ. 279, όπου αναφέρει ότι «οι παλατιανοί λακέδες προπαρασκεύαζαν την έλευση της δικτατορίας (...) Όταν όμως ο πονηρός (...) Παπαδόπουλος τους εξαπάτησε όλους συλλήβδην, μετατράπηκαν όλοι συλλήβδην από τον Κωνσταντίνο μέχρι τον τελευταίο αποστάτη σε ‘αντιδικτατορικούς... Αντιδικτατορικούς αυτής της δικτατορίας. Όχι ‘τής’ δικτατορίας».

Με την ΟΛΑΠ 753/1973¹⁰⁷ ο Άρειος Πάγος απέρριψε και τις 11 ενστάσεις, οι οποίες κατατέθηκαν συνολικά εναντίον του δημοψηφίσματος, ενώ, παράλληλα, αναγνώρισε την «*Συντακτική Εξουσία της επαναστατικής κυβέρνησεως*». Όσον αφορά τις ενστάσεις, ο Άρειος Πάγος εκκαθάρισε την πλειοψηφία τους, επικαλούμενος του περιορισμούς που καθιέρωνε το π.δ. 9/1973, σύμφωνα με το οποίο οι καταγγελλόμενες παραβάσεις θα έπρεπε να σχετίζονται μόνο με ζητήματα επί της διαδικασίας που ανέκυπταν κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας¹⁰⁸. Έτσι απορρίφθηκαν όλες οι ενστάσεις, οι οποίες σχετίζονταν με τις ευρύτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξήχθη το δημοψήφισμα, όπως η απαγόρευση συγκεντρώσεων υπέρ του «όχι» ή η διατήρηση του στρατιωτικού νόμου στα μεγάλα αστικά κέντρα κ.λπ.¹⁰⁹. Οι λοιπές ενστάσεις, οι οποίες πληρούσαν τα κριτήρια του π.δ. 9/1973, απορρίφθηκαν σύσσωμες με το σκεπτικό ότι δεν είχαν την απαιτούμενη έκταση ή ένταση για να ανατρέψουν το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος.

Απέναντι στη βασικότερη ένσταση, ότι η συντακτική πράξη της 1ης Ιουνίου 1973 παραβίαζε θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος του 1968, το ανώτατο ακυρωτικό αντέτεινε ότι η πράξη αυτή «*εκδοθείσα επί τη καταργήσει της Βασιλείας και εκπτώσει του Βασιλέως και των διαδόχων αυτού, προς εγκαθίδρυση Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, συνιστώσα επανάστασιν, ως στρεφομένη κατά του ανωτάτου εν τη πολιτειακή ιεραρχία θεσμού, είναι ισχυρά καθ' ο απορρέουσα εκ της εκτάκτου εξουσίας τής εκδόσεως και φερούσης την ευθύνην αυτής, λυθείσης δε αυτόδυνάμως πάσης εκ τής προηγούμενης ισχύος του Συντάγματος του 1968 δεσμεύσεως Κυβερνήσεως προς αντιμετώπισιν της εκ τής άνω επαναστατικής πράξεως προκυψάσης εκ τής εν τή μνησθείση συντακτική πράξει επικαλούμενης ανάγκης εισόδου τής χώρας εις πλήρη πολιτικήν ομαλότητα*»¹¹⁰. Θέμα νομιμότητας της συντακτικής πράξης δεν τίθεται από το δικαστήριο, αλλά μόνο το ζήτημα της ισχύος της. Δέχεται, δηλαδή, την «*ισχύ μιας συντακτικής πράξης με μόνο λόγο ότι υπάρχει*»¹¹¹. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί ο ανωτέρω συλλογισμός είναι κυκλικός. Σύμφωνα με τον Άρειο Πάγο, η συντακτική πράξη είναι ισχυρή, καθότι συνυφάνεται με την εν εξελίξει επανάσταση, την οποία και υποστασιάζει νομικά, ενώ ταυτόχρονα, η συντακτική πράξη δύναται να εκδοθεί μόνο από την κυβέρνηση, η οποία έχει αναλάβει τα καθήκοντα της εκτάκτως, προκειμένου να αντιμετωπίσει ανάγκες, που προέκυψαν από την ίδια την επαναστατική δράση, της οποίας τμήμα αποτελεί η συντακτική πράξη¹¹²!

¹⁰⁷ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 1001-1003.

¹⁰⁸ Εύστοχα σχολιάζει ο Σ Βλαχόπουλος ότι η απόρριψη των ενστάσεων που στηρίχθηκε στο σκεπτικό ότι μπορούν να ελεγχθούν παραβάσεις που τελέστηκαν μόνο την ίδια ημέρα (και όχι το προηγούμενο διάστημα) ήταν περισσότερο «*κυνική*» σε σχέση με την ΑΠ 483/1968, σύμφωνα με την οποία «*κατά δόγμα όπερ εγένετο δεκτόν και υπό της επιστήμης του Δημοσίου Δικαίου, η επανάστασις επικρατήσασα, δημιουργεί δικαίον*». Βλ. του ίδιου και Χατζηβασιλείου Ε., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20^{ος} αιώνας*, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 294.

¹⁰⁹ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 294.

¹¹⁰ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 1001.

¹¹¹ Δρόσος Γ., *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σ. 293-294.

¹¹² Βεγλερής Φ., *Υπόμνημα για ένα σύνταγμα του ελληνικού λαού: Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 52-53.

Παρόλα αυτά, με βάση την προαναφερθείσα αιτιολογία, κατέστη τελικώς δυνατό, αφενός, να επικυρωθεί δικαστικά η «*Συντακτική Εξουσία της επαναστατικής κυβερνήσεως*»¹¹³ και, αφετέρου, να αναιρεθεί η θεωρία της «*αυτοδέσμευσης*» την οποία είχε προωθήσει το Συμβούλιο της Επικρατείας με την απόφαση 503/1969. Σύμφωνα με την προσέγγιση του Συμβουλίου της Επικρατείας, η κυβέρνηση «*η προελθούσα, άνευ ομαλής συνταγματικής διαδικασίας, εκ τής μεταβολής τής 21ης 'Απριλίου 1967, απέβλεπεν ουχί εις άπρογραμματίστον και άνευ καθορισμένου γενικωτέρου κρατικού σκοπού άσκησιν τής εξουσίας, αλλά εις την δημιουργίαν νέας εννόμου τάξεως, διά τής θέσεως νέων μέν κανόνων, άνευ όμως πλήρους ανατροπής του προϋφισταμένου νομικού πλαισίου. (...) Η νέα Κυβέρνησις δέν έσκέπετο νά διακόψη πάντα δεσμόν μέ τό προϋφιστάμενον νομικόν καθεστώς, ουδέ νά έγκαταστήση αυθαίρετον έξουσίαν, αλλά νά δημιουργήση μίαν νέαν εννομον τάξιν και νά άποκαταστήση, ως πλειστάκις έδηλώθη, τό κράτος δικαίου, όπερ άυτονοήτως περιλαμβάνει άνεπιφύλακτον σεβασμόν των ύπ' αυτής τής νέας καταστάσεως τιθεμένων κανόνων*»¹¹⁴. Βεβαίως, η προσπάθεια των δικαστών του Συμβουλίου της Επικρατείας αποδείχθηκε ατελέσφορη καθώς θέλησαν να παγιδεύσουν τους δικτάτορες σε μία κόλλα χαρτί. Εξάλλου, η όποια προσπάθεια εγκαθίδρυσης ενός θεσμικού πλαισίου νομιμότητας το 1968 γινόταν για εξωτερική κατανάλωση, «*αφού οι κρατούντες ουδέποτε ενδιαφέρθηκαν σοβαρά να θεσπίσουν Σύνταγμα και να υπάγουν την εξουσία τους στους κανόνες του*»¹¹⁵.

Ι) Η ταυτότητα του «Συντάγματος» του 1973: γενικές παρατηρήσεις

Το νέο «Σύνταγμα» δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της κυβερνήσεως με το π.δ. 370/1973¹¹⁶. Στο προοίμιό του ανέφερε ότι «*ο ελληνικός λαός (...) εμφορούμενος από την θέλησιν να (...) εδραιώση το πολίτευμα της Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας εν ελευθερία, ισότητι και δικαιοσύνη, να ανακαινίση τον πολιτικόν και κοινοβουλευτικόν βίον, να κατοχυρώση την εσωτερικήν ειρήνην και ασφάλειαν, να συμβάλη εις την κοινωνικήν πρόοδον και ευημερίαν (...) εγκρίνει το παρόν Σύνταγμα δια Δημοψηφίσματος*». Παρότι το «Σύνταγμα» του 1973 εμφανιζόταν ως αναθεώρηση του 1968¹¹⁷, στην πραγματικότητα εγκαινίαζε ένα διαφορετικό νομικό καθεστώς «*πρωτότυπου Συντάγματος*», θεσμοθετώντας διατάξεις, οι όποιες δεν ανευρίσκονταν σε καμία άλλη έννομη

¹¹³ Η ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας επεξεργάσθηκε -μετά την απόρριψη των ενστάσεων- το νέο «Σύνταγμα» σε ενιαίο κείμενο, όπως προέβλεπε το άρθρο 27 παρ. 2 α. του ψηφίσματος για την τροποποίηση των διατάξεων του «Συντάγματος» του 1968. Ο Μ. Πικραμένος εκτιμά ότι «*το καθεστώς θέλησε να εμπλέξει στη διαδικασία του δημοψηφίσματος και τα δύο ανώτατα δικαστήρια, για να εκμεταλλευθεί το κύρος της δικαστικής λειτουργίας*». Βλ. του ίδιου, Η δικαστική ανεξαρτησία στη δίνη των πολιτικών κρίσεων, Εκδόσεις Ιδρύματος Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2024, σ. 139.

¹¹⁴ ΣτΕ 503/1969. Για μια ανάλυση της εν λόγω απόφασης βλ. Ντάλλη Θ., «*Το δικαίωμα ακρόασης στη δίκη του απολυμένου από τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 αρεοπαγίτη Αντωνίου Φλώρου στο Συμβούλιο της Επικρατείας: Μία ερμηνευτική προσέγγιση της ΟλΣτΕ 503/1969 υπό το φως των απόρρητων μειοψηφιών*», 2019: <https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2019/02/Οι-απόρρητες-μειοψηφίες-στο-ΣτΕ-1969.pdf>.

¹¹⁵ Παπαδημητρίου Γ., «*Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος*», σε Αθανασάτο Γ., Ρήγο Α., και Σεφεριάδη Σ., *Η Δικτατορία 1967-1974*, Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση, επιμέλεια., εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 44.

¹¹⁶ Βλ. το κείμενο του «Συντάγματος» του 1973 (στο οποίο βασίζονται και όλες οι αναφορές εφεξής): <https://kimintenia.com/wp-content/uploads/2021/05/cea7cebfcf85cebdcf84ceb9cebacf8c-cea3cf8dcebdcf84ceb1ceb3cebcceb1-1973.pdf>.

¹¹⁷ Ο Κασσιμάτης επισημαίνει ότι η τήρηση της αναθεωρητικής διαδικασίας των ουσιαστικών και διαδικαστικών ορίων της αποτελεί την ουσιαστικότερη ένδειξη για το αν ασκείται συντακτική (pouvoir constituant) ή αναθεωρητική εξουσία (pouvoir constitué). Βλ. του ίδιου, «*Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*», ΤοΣ 1975, σ. 170-171.

τάξη¹¹⁸. Βεβαίως, «τα υλικά της ανοικοδόμησης ήταν (...) βασικά τα ίδια»¹¹⁹. Αμφότερες οι συνταγματικές απόπειρες της δικτατορίας εκμεταλλεύθηκαν τη «συνταγματική υστέρηση» των προηγούμενων δεκαετιών¹²⁰ και ενσωμάτωσαν θεσμικές ιδέες και πρακτικές που είχαν κυοφορηθεί στις περιόδους του μεσοπολέμου και του μεταπολέμου¹²¹, αλλά δεν είχαν ενταχθεί στο corpus του Συντάγματος του 1952¹²². Κατά τον Φ. Βεγλερή «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα Συντάγματα της δικτατορίας, το Σύνταγμα του 1968 και οι τροποποιήσεις του 1973, τράβηξαν ως τα άκρα όρια της ανελευθερίας, με την προσθήκη άφθονης πανουργίας, τις τάσεις του 1946-1949, ενισχυμένες με τις προτάσεις και τα ευρήματα του 1963 και 1967»¹²³. Κυριότερες επιρροές του εν λόγω συνταγματικού εγχειρήματος υπήρξαν το αυταρχικό Σύνταγμα της Γαλλίας του 1958, τα Συντάγματα των ΗΠΑ και της Τουρκίας¹²⁴, αλλά και τα συνταγματικά σχέδια της Χιλής του Pinochet¹²⁵, ενώ καταλυτική υπήρξε η επίδραση της «βαθείας τομής», την οποία έγκαιρα διαπίστωσε ο νεαρός τότε Ν. Αλιβιζάτος¹²⁶.

Η «βαθεία τομή» αποτελεί την πιο εμβληματική ανάμεσα στις ατελέσφορες προσπάθειες συνταγματικής αναθεώρησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία¹²⁷. Συνοπτικά, θα μπορούσε να αποδοθεί ως η πρώτη οργανωμένη απόπειρα «πολιτικονομικής σύνθεσης των διάσπαρτων διατάξεων της παρασυνταγματικής νομιμότητας»¹²⁸. Στην πραγματικότητα αποτελούσε ένα «μακρόπνοο θεσμικό σχέδιο το οποίο φιλοδοξούσε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα που έθετε επιτακτικά η αναπτυξιακή πορεία της ελληνικής οικονομίας θέτοντας δύο παράλληλους στόχους: την εξουδετέρωση των δυνατοτήτων αντίστασης του κοινωνικού και πολιτικού 'εσωτερικού εχθρού' και την ανάδειξη της κυβέρνησης ως του ισχυρού κέντρου» της νέας θεσμικής ισορροπίας¹²⁹. Ο προσανατολισμός της πρότασης σε μια κατεύθυνση ενίσχυσης της αυταρχικής θωράκισης του

¹¹⁸ Καλτσόγια Τουρναβίτη Ν., *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1985*. Διδακτορική Διατριβή Πάντειο πανεπιστήμιο, 1981, σ. 202.

¹¹⁹ Παπαδημητρίου Γ., *Συνταγματικές μελέτες τόμος Ι*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 28.

¹²⁰ Παπαχρήστος Ν., *Τα Συνταγματικά εγχειρήματα της δικτατορίας και το Συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σ. 81.

¹²¹ Βολουδάκης Β., *Σχεδιάσμα για μια ευρεία και ριζική συνταγματική αναθεώρηση*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σ. 35

¹²² Βλ. το Σύνταγμα του 1952.: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn16.pdf>.

¹²³ Βεγλερή Φ., *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού: Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 165. Ο συγγραφέας ως κύρια καινοτομία των δικτατορικών «Συνταγμάτων» αναγνωρίζει ότι επιχείρησαν να θεσμοποιήσουν «σαν αυτόνομη και υπέρτατη εξουσία, θεματοφύλακα των 'εθνικών ιδανικών' (...) τας 'Ενόπλους Δυνάμεις'». Σε παρόμοια κατεύθυνση και ο Γ. Καμίνης, «*Δικτατορία και Σύνταγμα στη νότια Ευρώπη: Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία*», σε Αθανασάτου Γ., Ρήγο Α. και Σεφερειάδη Σ., *Η δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 64.

¹²⁴ Το Σύνταγμα της Τουρκίας είχε επίσης τεθεί σε εφαρμογή μετά από πραξικόπημα το 1960.

¹²⁵ Καλτσώνης Δ., *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Τόμος ΙΙ 1941-2001*, Εκδόσεις Ξιφάρ, 2010, σ. 129.

¹²⁶ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 553.

¹²⁷ Βλαχόπουλος Σ., «*Η 'βαθεία' τομή του Κωνσταντίνου Καραμανλή*», Καθημερινή (21/2/2016). Η επηρέα της γίνεται αντιληπτή ακόμη και στο σχέδιο του Συντάγματος του 1975. Βλ. αναλυτικά Κουρουνδή Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 273-532, όπου παρουσιάζονται διεξοδικά και αντιπαραβάλλονται κριτικά το σχέδιο της «βαθείας τομής» του 1963 με το σχέδιο του Συντάγματος του 1975.

¹²⁸ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 545.

¹²⁹ Κουρουνδής Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 120-121.

μετεμφυλιακού κράτους απέβλεπε στη μετάβαση «από την αυταρχική ανωμαλία στην αυταρχική ομαλότητα»¹³⁰.

Αυτή ακριβώς ήταν και η επιδίωξη των συντακτών του συνταγματικού κειμένου του 1973. Στις μεταβατικές του διατάξεις προσδιοριζόταν ένα σαφές χρονοδιάγραμμα για την υλοποίηση μιας ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης¹³¹. Συγκεκριμένα, το άρθρο 137 Σ όριζε ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας όφειλε μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1974 να προκηρύξει εκλογές. Εντούτοις, η δυσπιστία της δικτατορίας προς τη λαϊκή θέληση ήταν έντονη. Για την ακρίβεια, όπως εύστοχα αποτύπωσε ο Α. Μάνεσης, το αυταρχικό καθεστώς «ως εσωτερικό εχθρό αντιμετώπισε τον ίδιο τον Ελληνικό Λαό»¹³². Τούτο προκύπτει ευθέως από την πληθώρα των γενικών «αμυντικών ρητρών» και των επιφυλάξεων στα δύο δικτατορικά «Συντάγματα»¹³³. Έτσι, διαμορφωνόταν ένα καθεστώς μαχόμενης δημοκρατίας¹³⁴, που απαγόρευε συγκεκριμένα φρονήματα και την επιδίωξη συναφών σκοπών. Ο Παπαδόπουλος αναγνώριζε την ένταση των ενεργειών της 21 Απριλίου με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, την εξορθολόγισε όμως στη βάση μιας συνομιλίας με την ιστορία: «Πάντοτε ενεργούμεν (...) προς το πραγματικόν συμφέρον του Έθνους. Διά τούτο πρέπει να φοβούμεθα την κρίσην της ιστορίας, όχι δια την απουσίαν της (...) συναινέσεως του λαού, αλλά δια την μη εύστοχον διάγνωσιν του συμφέροντος τούτου εν τη καθιδρύσει των προκρινόμενων θεσμών»¹³⁵.

Ια) Η αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού»: Η άσκηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ο ρόλος του Συνταγματικού Δικαστηρίου

Στο έργο του «*Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*» ο Κ. Marx έγραφε ότι «κάθε άρθρο του συντάγματος περιλαμβάνει την ίδια του αντίθεση, τη δική του Άνω και Κάτω Βουλή, στη γενική διατύπωση την ελευθερία και στην περιθωριακή σημείωση την κατάργηση της ελευθερίας»¹³⁶. Αυτή η διαπίστωση ίσχυε κατεξοχήν για την κατάσταση των δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1973. Αρκεί να διατρέξει κανείς το κείμενο για να αντιληφθεί ότι οι πολιτικές ελευθερίες και τα ατομικά δικαιώματα είναι όσα περίπου αναγνώριζαν τα ευρωπαϊκά Συντάγματα στα 1814 ή τα 1830 και «επιπλέον (δηλ. επί έλαττον) παρέχονται σ' ένα εύλογο μέτρο, με αρκετές επιφυλάξεις και με εύκολες

¹³⁰ Τσαπόγας Μ., «*Ίδρυση και διάλυση πολιτικών κομμάτων κατά το σχέδιο συνταγματικής αναθεώρησης του 1963*», σε Σβολόπουλο Κ., Μπότσιου Κ. και Χατζηβασιλείου Ε., *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αιώνα, τ. II*, Εκδόσεις Ιδρύματος Κωνσταντίνου Καραμανλή, 2008, σ. 420.

¹³¹ Παπαδημητρίου Γ., «*Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος*», σε Αθανασάτου Γ., Ρήγο Α. και Σεφερειάδη Σ., *Η δικτατορία: 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 56-57.

¹³² Μάνεσης Α., «*Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας*», σε Μάνεση Α., *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, τόμ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 330.

¹³³ Ο.π.

¹³⁴ Κουρουνδής Χ., «*Η 'βαθεία τομή' του 1963 και το 'Σύνταγμα' του 1973: σκέψεις για μια επίκαιρη διπλή συνταγματική επέτειο*». ΕφημΔΔ 2013, σ. 149

¹³⁵ Παπαχρήστος Ν., *Τα Συνταγματικά εγχειρήματα της δικτατορίας και το Συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σ. 58-59.

¹³⁶ Marx Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, μτφρ. Φωτίου Φ., Εκδόσεις Θεμέλιο, 1986, σ. 36. Μάλιστα, ο συγγραφέας συμπληρώνει ότι «όσον καιρό λοιπόν ήταν σεβαστό το όνομα της ελευθερίας και εμποδιζόταν μόνο η πραγματική εξάσκησή της, εννοείται με νόμιμο τρόπο, η συνταγματική ύπαρξη της ελευθερίας έμενε ανέπαφη και απαραβίαστη, όσο θανάσιμα και αν ήταν τα χτυπήματα στην καθημερινή της ύπαρξη».

αναστολές, σε τρόπο ώστε να μη μπορούν ποτέ να σημειωθούν νόμιμες και ηθικά απροσμάχητες μεταβολές πολιτικών προσανατολισμών και κοινωνικών θεσμών κάποιου βάθους»¹³⁷.

α) Πολιτικά δικαιώματα και η ρύθμιση του κομματικού φαινομένου

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της συνθήκης αποτελεί το άρθρο 58 Σ αναφορικά με τη συγκρότηση και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων (βλ. και το 6^ο σημείο της «βαθείας τομής» του 1963)¹³⁸. Τα δικτατορικά «Συντάγματα» καινοτόμησαν, κατοχυρώνοντας για πρώτη φορά το κομματικό φαινόμενο. Παράλληλα, όμως, αποκρυστάλλωσαν και τους ασφυκτικούς περιορισμούς του¹³⁹. Οι παρ. 1 και 2 όριζαν ότι «τα πολιτικά κόμματα δια της δράσεώς τους (...) οφείλουν να συμβάλλουν εις την προαγωγήν του Εθνικού συμφέροντος» αλλά και ότι «η οργάνωσις, το πρόγραμμα και η δράσις τών δέον να διέπωνται υπό εθνικών και δημοκρατικών αρχών. (...) Το καταστατικόν παντός κόμματος χρήζει της εγκρίσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου». Η παρ. 5 προέβλεπε ότι τα «κόμματα των οποίων οι σκοποί ή η δράσις αντιτίθενται εκ του εμφανούς ή συγκεκαλλυμένως προς το πολίτευμα ή τείνουν εις ανατροπήν του υφισταμένου κοινωνικού καθεστώτος ή εκθέτουν εις κίνδυνον την (...) δημόσιαν ασφάλειαν, τίθενται εκτός νόμου και διαλύονται δι' αποφάσεως του Συνταγματικού δικαστηρίου». Ο φίλα προσκείμενος στη χούντα καθηγητής Ν. Αντωνόπουλος στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις ερμήνευε την έννοια του πολιτειακού και κοινωνικού καθεστώτος ως εξής: «το κρατούν πολιτειακό καθεστώς καθορίζεται υπό του Συντάγματος και αναφέρεται εις την δημοκρατικήν μορφήν αυτού, προς την οποίαν αντιτίθενται τα πολιτεύματα κομμουνιστικού τύπου (...), ενώ ως κρατούν κοινωνικόν καθεστώς δέον να θεωρηθή το αστικόν εν αντιθέσει προς το κομμουνιστικόν τοιούτο»¹⁴⁰. Οι εν λόγω παράγραφοι έθεταν τις προϋποθέσεις του άκαμπτου πολιτικού ελέγχου των κομμάτων, ο οποίος οδηγούσε υποχρεωτικά στη διάλυση τους¹⁴¹. Αντίθετα, η παρ. 4, ορίζοντας ότι «η εν γένει λειτουργία των κομμάτων τελεί (...) υπό τον διαρκή έλεγχο του Συνταγματικού δικαστηρίου, το οποίο δικαιούται να προβαίνει εις την διάλυσιν οιοδήποτε κόμματος δια παράβασιν του Συντάγματος ή των νόμων», κατέστρωνε τον πιο εύκαμπτο οργανωτικό έλεγχο, του οποίου οι συνέπειες ήταν δυνητικές¹⁴².

Και στις δύο περιπτώσεις ο στόχος ήταν κοινός, τα κόμματα να υποβαθμισθούν σε εξαρτήματα ενός φορέα ενιαίας πολιτικής βούλησης, ανάκανα να οργανώσουν και να διοχετεύσουν οποιαδήποτε απειλητική δυναμική για το καθεστώς¹⁴³. Σε αυτό το σημείο, εξαιρετικά διαφωτιστική εμφανίζεται η ανάλυση του Γ. Κατηφόρη, σύμφωνα με τον οποίο η δικτατορία επεδίωκε να «μην (...) ξαναζωντανέψουν μέσα στον λαό οι πολιτικές συνήθειες και οι οργανωτικές που η Αριστερά είτε σαν ΚΚΕ, είτε σαν ΕΑΜ, είτε σαν ΕΔΑ καλλιέργησε (...). Οι συνήθειες αυτές θα μπορούσαν να βγουν στην επιφάνεια και μέσα από κόμματα που θα άρχιζαν τη ζωή τους εντός

¹³⁷ Βεγλερής Φ., *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού: Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 165-166.

¹³⁸ Κουρουνδής Χ., «Η 'βαθεία τομή' του 1963 και το "Σύνταγμα" του 1973: σκέψεις για μια επίκαιρη διπλή συνταγματική επέτειο», ΕφημΔΔ 2013, σ. 151.

¹³⁹ Βεβαίως, η εμφυλιοπολεμική νομοθεσία (α.ν. 509/1947) από καιρό είχε κανονικοποιήσει τη διάλυση πολιτικών κομμάτων.

¹⁴⁰ Αντωνόπουλος Ν., *Συνταγματικόν Δίκαιον: Πανεπιστημιακές παραδόσεις*, τ. β, 1971, σ. 17.

¹⁴¹ Δρόσος Ζ. Γ., *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2023, σ. 155.

¹⁴² Ο.π., σ. 153.

¹⁴³ Ο.π., σ. 153-154.

νόμιμων πλαισίων, αλλά θα ανδρώνονταν στην πολιτική κονίστρα μέχρι να φθάσουν να αμφισβητήσουν τα πλαίσια της τυραννίας»¹⁴⁴.

Περαιτέρω, μέσω της κοινής νομοθεσίας, ο πολιτικός έλεγχος επεκτάθηκε και στις προεκλογικές εκστρατείες, καθώς το άρθρο 28 παρ. 1 του ν.δ.800/1970-1971 προέβλεπε ότι «ο προεκλογικός αγών εκάστου κόμματος στηρίζεται επί του εγκεκριμένου προγράμματος αυτού, διεξάγεται δε εν σχέσει προς τα απασχολούντα την χώραν ζητήματα»¹⁴⁵. Τέλος, η κατάσταση επιδεινωνόταν ακόμη περισσότερο λόγω των σοβαρότατων περιορισμών που καθιέρωνε ο εκλογικός νόμος. Για να εισέλθει ένα κόμμα στη Βουλή θα έπρεπε να λάβει ένα ελάχιστο όριο ψήφων, το οποίο όμως, για ευνόητους λόγους, παρέμενε εξαιρετικά υψηλό. Αυτό το όριο για τα μεμονωμένα κόμματα θα μπορούσε να κυμαίνεται από το 1/10 έως και το 1/6 του συνόλου των ψήφων, ενώ για τους συνασπισμούς των κομμάτων εκτοξευόταν στο 1/4 ή ακόμα και το 1/3¹⁴⁶.

Όσον αφορά δε τους υποψήφιους βουλευτές, το άρθρο 61 παρ. 1 Σ όριζε ότι απαγορεύεται η ανακήρυξη όσων δεν κατείχαν, τουλάχιστον, απολυτήριο μέσης εκπαίδευσης. Βεβαίως το ίδιο το άρθρο 17 παρ. 3 Σ, σε συνδυασμό με το άρθρο 3 του α.ν. 129/1967, προέβλεπαν ότι η υποχρεωτική φοίτηση ήταν εξαιρετική και απέληγε σε κτήση απολυτηρίου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης¹⁴⁷. Οι σοβαρότατοι αποκλεισμοί που εισάγονταν με την εν λόγω διάταξη μπορούν να γίνουν κατανοητοί μόνο εάν ιδωθούν σε συνάρτηση με τα ποσοστά γραμματισμού της ελληνικής κοινωνίας εκείνη την περίοδο. Σύμφωνα με την απογραφή του 1981, «ο αναλφαριθμητισμός (για ηλικίες άνω των 14 ετών) ανερχόταν στο 22,2% (14,6% για τους άνδρες και 29,1% για τις γυναίκες). Το ποσοστό εγκατάλειψης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ήταν υψηλό, με αποτέλεσμα περίπου το 60% του συνολικού πληθυσμού να εισέρχεται στην αγορά εργασίας διαθέτοντας μόνο εξαετή εκπαίδευση δημοτικού σχολείου»¹⁴⁸. Η ταξική στόχευση της συγκεκριμένης ρύθμισης είναι πρόδηλη, καθότι οδηγούσε στον έμμεσο αποκλεισμό της εκλογής αντιπροσώπων (κυρίως της Αριστεράς), προερχόμενων από τα εργατικά συνδικάτα και τον πρωτογενή τομέα. Σε αντίστοιχο μήκος κύματος, το άρθρο 56 παρ. 2 Σ στερούσε το εκλογικό δικαίωμα από τους καταδικασθέντες αμετάκλητα «εις οιαδήποτε ποινήν δια πράξεις ή ενεργείας στρεφόμενας κατά του κρατούντος πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος».

β) Ατομικά δικαιώματα και συλλογικές ελευθερίες: μεταξύ κατάχρησης και δεσμεύσεων

Σε μια μελέτη που δημοσίευσε το 1972, ο Δ. Τσάτσος, αναφερόμενος στον Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης (για να αποφύγει τη λογοκρισία) υποστήριζε ότι «όσον πιο πολύ ένα Σύνταγμα περιορίζει την ελεύθερη διαμόρφωση μιας κοινωνίας, τόσο πιο προβληματική γίνεται η συνταγματική δυνατότητα της απαγόρευσης» κομμάτων¹⁴⁹. Στο «Σύνταγμα» του 1973 η απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων βρισκόταν σε στενή λογική και ερμηνευτική σχέση με την απαγόρευση της

¹⁴⁴ Κατηφόρης Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 169-170.

¹⁴⁵ Δρόσος Ζ. Γ., *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2023, σ. 155.

¹⁴⁶ Καλτσώνης Δ., *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία -Τόμος II 1941-2001*, Εκδόσεις Ξιφάρá, 2010, σ. 130.

¹⁴⁷ Γεωργόπουλος Κ., *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τεύχος Γ', 1970, σ. 130.

¹⁴⁸ Frangoudaki A., «*Education and social reproduction in post-war Greece*», Athens Social Atlas 2015: <https://doi.org/10.17902/20971.25>.

¹⁴⁹ Τσάτσος Δ., *Σύνταγμα και πολιτειακή πρακτική: επιλογή κειμένων 1971-1983*, Εκδόσεις Παρατηρητής, 1982, σ. 137.

καταχρηστικής άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων¹⁵⁰. Συγκεκριμένα, το άρθρο 24 παρ. 2 Σ (βλ. και το 12^ο σημείο της «βαθείας τομής» του 1963¹⁵¹) όριζε ότι «όστις καταχράται του ασύλου της κατοικίας, της ελευθερίας εκφράσεως των στοχασμών ιδία δια του τύπου, του απορρήτου της ανταποκρίσεως, της ελευθερίας της συναθροίσεως, της ελευθερίας ιδρύσεως συνεταιρισμών ή ενώσεων προσώπων και του δικαιώματος ιδιοκτησίας δια να αγωνισθή εναντίον του κρατούντος πολιτεύματος ή των ατομικών ελευθεριών ή ν' απειλήση την εθνικήν ανεξαρτησίαν και εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, στερείται των δικαιωμάτων τούτων ή πάντων των δια του Συντάγματος κατοχυρουμένων». Με την διάταξη αυτή, τον παραβάτη «τον σβήνεται από πολίτην», είχε πει χαρακτηριστικά στους υπουργούς του ο Γ. Παπαδόπουλος¹⁵². Η διαπίστωση της κατάχρησης, η κατάπτωση της ποινής, καθώς και η έκταση αυτής αποτελούσαν έργο του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Οι στερούμενοι τα δικαιώματά τους δεν θα μπορούσαν να τα επικαλούνται, «τόσο έναντι των διοικητικών, όσο και έναντι των δικαστικών οργάνων, τα οποία επιβάλλεται να συμπεριφέρονται ως αν μη υπήρχεν η οικεία συταγματική διάταξη»¹⁵³. Σύμφωνα με τον καθηγητή Κ. Γεωργόπουλο, θερμό υποστηρικτή της δικτατορίας και ενεργό μέλος της επιτροπής κατάρτισης του «Συντάγματος» του 1968, «το δημοκρατικόν κράτος δεν δύναται να είναι φιλελεύθερον και δημοκρατικόν έναντι πολιτικών δυνάμεων μη εχουσών τοιούτον χαρακτήρα, τότε δε μόνον έχει την ευχέρειαν να αντιμετωπίση αποτελεσματικώς τους εχθρούς του, όταν στερήση τούτους των θεμελιωδών δικαιωμάτων τα οποία αναγνωρίζει εις τους οπαδούς του»¹⁵⁴.

Η ratio της απαγόρευσης ήταν η αποθάρρυνση των πολιτών να χρησιμοποιούν τα δικαιώματά τους πέρα και έξω από τις κατευθύνσεις που θα έδιναν στα δικαιώματα αυτά οι κρατικές αρχές¹⁵⁵. Ο Γ. Κατηφόρης παρατηρεί ότι η προστασία των θεσμών, των ατομικών ελευθεριών, της εθνικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας θα μπορούσε να διασφαλισθεί μέσω της υφιστάμενης νομοθεσίας: του ΠΚ (διατάξεις περί εσχάτης προδοσίας και προδοσίας της χώρας), αλλά και των ειδικότερων νόμων περί κατασκοπείας. Τι προσέθετε, λοιπόν, το άρθρο 24 παρ. 2 Σ; «Ποιο είναι το έννομο αγαθό που προστατεύει; Ποια είναι η πράξη που απαγορεύει και τιμωρεί; (...) Προσθέτει τη δυνατότητα της τιμωρίας πράξεων που δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν παράνομες με καμιά διάταξη του ποινικού νόμου. Προβλέπει τη δυνατότητα να διωχθούν πράξεις κατά τα άλλα νόμιμες, δηλαδή να διωχθεί σαν αδίκημα η νόμιμη πολιτική δραστηριότητα προσώπων ή κομμάτων. Με ποιο κριτήριο; Με το κριτήριο των απλών προθέσεων που μπορεί να έχουν οι φορείς μιας νόμιμης, ας τονίσουμε, δραστηριότητας. (...) Είσαι προδότης όχι γιατί έκανες προδοσία αλλά γιατί ήθελες, ας υποθέσουμε, να κάνεις»¹⁵⁶. Η εν λόγω ρύθμιση οδηγούσε στην ποινικοποίηση της πολιτικής. Σύμφωνα με τον Α. Παπανδρέου, «το Συνταγματικό Δικαστήριο, που διορίζεται από

¹⁵⁰ Ανθόπουλος Χ., *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1993, σ. 163.

¹⁵¹ «Απαγορεύεται η κατάχρησις των ατομικών δικαιωμάτων εις βάρος του δημοκρατικού πολιτεύματος και των λαϊκών ελευθεριών». Βλ. το κείμενο της πρότασης αναθεώρησης στον τόμο Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Αθήνα 1975, παράρτημα.

¹⁵² Μαυρογορδάτος Θ. Γ., 1975: *Αγωνίες για το νέο Σύνταγμα*, Εκδόσεις Πατάκη, 2025, σ. 14-15.

¹⁵³ Γεωργόπουλος Κ., *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τεύχος Γ', 1970, σ. 204.

¹⁵⁴ Ο.π., σ. 202. Ο Γεωργόπουλος παραπέμπει στο άρθρο 18 του Συντάγματος της Δυτικής Γερμανίας (1949), το οποίο παρέχει «εις το δημοκρατικόν κράτος αξιόλογον όπλον προς εξασφάλισιν της επιβιώσεως των ελευθέρων θεσμών του» (σ. 203).

¹⁵⁵ Ανθόπουλος Χ., *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1993, σ. 160.

¹⁵⁶ Κατηφόρης Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σ. 15-16.

την παρούσα χούντα εφ' όρου ζωής (π.δ. 244/1973)¹⁵⁷, έχει απόλυτο έλεγχο πάνω στην πολιτική ζωή της χώρας», ενώ η ύπαρξή του καθιστούσε τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις «κενό γράμμα»¹⁵⁸.

Η απαγόρευση κατάχρησης συμπληρωνόταν από λειτουργικές δεσμεύσεις, αμυντικές ρήτρες και επιφυλάξεις σε επιμέρους δικαιώματα, η ακηδεμόνευτη άσκηση των οποίων θα μπορούσε να κλονίσει τις παγιωμένες δομές του «κράτους των εθνοφρόνων»¹⁵⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, το άρθρο 14 παρ. 2 Σ όριζε ότι ο τύπος επιτελεί «δημοσίαν αποστολήν συνεπαγομένη (...) ευθύνην δια την ακρίβειαν των δημοσιευμάτων του». Η παρ. 11 ανέθετε στο νομοθέτη την αρμοδιότητα να ορίσει: α) τις προϋποθέσεις έκδοσης εφημερίδων και πολιτικών εντύπων, β) τα προσόντα, τους όρους και τους κανόνες δεοντολογίας για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος και γ) τους όρους λειτουργίας των συναφών επιχειρήσεων, καθιερώνοντας, έτσι, μια μορφή έμμεσου προληπτικού ελέγχου¹⁶⁰. Επιπλέον, στην παρ. 4 προβλεπόταν η δυνατότητα κατάσχεσης εντύπου λόγω προσβολής του προσώπου του Προέδρου της Δημοκρατίας ή της δημοσίευσης κειμένου «προφανώς στασιαστικού ή» σκοπούντος «εις την ανατροπήν του πολιτεύματος ή του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή» στρεφόμενου «κατά της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους ή» δημιουργούντος «ηττοπάθειαν ή» προκαλούντος «εις διάπραξιν εγκλήματος εσχάτης προδοσίας ή» αποβλέποντος «εις την προβολήν ή διάδοσιν, προς πολιτικήν εκμετάλλευσιν απόψεων οργανώσεων και κομμάτων» τα οποία έχουν τεθεί «εκτός νόμου». Η παρ. 6 Σ αναγνώριζε όλα τα αδικήματα του τύπου ως αυτόφωρα, που εισάγονται άμεσα προς εκδίκαση δίχως προανάκριση, ενώ τυχόν διπλή καταδίκη εντός πενταετίας, κατά την παρ. 7, επέφερε «την οριστικήν ή προσωρινήν παύσιν της εκδόσεως του εντύπου και εις βαρείας περιπτώσεις, την απαγόρευσιν ασκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος». Στην ίδια κατεύθυνση, το άρθρο 19 παρ. 2 Σ θεσμοθετούσε την απαγόρευση κάθε ένωσης προσώπων της οποίας ο σκοπός ή η δράση στρεφόταν «κατά της εθνικής ακεραιότητος, των αρχών του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος, της ασφαλείας του Κράτους και των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών των πολιτών». Η παρ. 3 κατοχύρωνε τη δυνατότητα διάλυσης συνεταιρισμών όχι μόνο εξαιτίας παράβασης των νόμων, αλλά και λόγω παράβασης του ίδιου τους του καταστατικού. Η παρ. 4 απέκλειε τους δημοσίους υπαλλήλους και τους υπαλλήλους των ΟΤΑ ή άλλων νπδδ από το δικαίωμα της απεργίας, ενώ η παρ. 6 εξομοίωνε τυχόν συμμετοχή τους σε απεργία με δήλωση παραίτησης. Τέλος, η παρ. 5 καθιέρωνε την απαγόρευση προσφυγής σε απεργία, αν η τελευταία απέβλεπε στην επιδίωξη «πολιτικών ή άλλων σκοπών ξένων προς τα υλικά και ηθικά συμφέροντα των εργαζομένων».

Ιβ) Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας: ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ως κύριος του Συντάγματος των «εξουσιών»

¹⁵⁷ Την ενδεκαμελή σύνθεση του Συνταγματικού Δικαστηρίου αποτελούσαν οι: Γεωργιόπουλος Χ. (τέως Πρόεδρος του ΝΣΚ), Δεδόπουλος Π. (σύμβουλος της επικρατείας), Σγουρίτσας Χ. (καθηγητής πανεπιστημίου), Γαλάνης Σπ. (μέλος του δικαστηρίου και εισαγγελέας του Αρείου Πάγου), Θανόπουλος Κ. (μέλος του δικαστηρίου και αρεοπαγίτης), Γκοβόπουλος Η. (αρεοπαγίτης), Κατσαρός Γ. (αρεοπαγίτης), Κωστόπουλος Ν. (σύμβουλος της επικρατείας), Κόρσος Δ. (σύμβουλος της επικρατείας), Κουτσάκος Ι. (μέλος του δικαστηρίου και νομικός σύμβουλος του κράτους), Κούσουλας Ι. (νομικός σύμβουλος του κράτους). Βλ. την εφημερίδα Μακεδονία (15/9/1973).

¹⁵⁸ Παπανδρέου Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα, τόμος Β΄*, Εκδόσεις Λιβάνη, 2006, σ. 473.

¹⁵⁹ Χαράλαμπος Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εκδόσεις Εξάντας, 1985, σ. 131.

¹⁶⁰ Κουρουνδής Χ., «Η 'βαθεία τομή' του 1963 και το 'Σύνταγμα' του 1973: σκέψεις για μια επίκαιρη διπλή συνταγματική επέτειο». ΕφημΔΔ 2013, σ. 150.

Το Σύνταγμα διαρρυθμίζει τη λειτουργία και τις σχέσεις μεταξύ των κρατικών οργάνων, χρησιμοποιώντας δομές, κίνητρα, αμοιβαίες ανασχέσεις, αντίβαρα και κυρώσεις¹⁶¹. Σε αυτό το «παιχνίδι», οι θεσμοί αποτελούν «το άθροισμα των εξουσιών τους»¹⁶². Ανάλογα με την κατανομή αυτών των εξουσιών δημιουργείται μια ισορροπία δυνάμεων, που αποκαλείται κυβερνητικό σύστημα. Η «βαθεία τομή» του 1963, όπως ήδη αναφέρθηκε, επιδίωξε την ενίσχυση της κυβέρνησης και την εγκαθίδρυση ενός πρωθυπουργικού κοινοβουλευτισμού, προκειμένου να καταστεί ευχερέστερη η διασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης και η επίλυση των κρίσεων στις κορυφές της εξουσίας¹⁶³. Αν για την «βαθεία τομή» το επίκεντρο της θεσμικής ισορροπίας ήταν η κυβέρνηση, για το «Σύνταγμα» του 1973 ήταν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας¹⁶⁴.

Τα κυβερνητικά συστήματα, κατά την παραδοσιακή διάκριση κατανέμονται σε δύο κατηγορίες, στα προεδρικά και τα κοινοβουλευτικά. Σύμφωνα με τον G. Sartori, κύρια γνωρίσματα του προεδρικού συστήματος αποτελούν: α) η άμεση εκλογή του αρχηγού του κράτους από τον λαό, β) η ανεξαρτησία του από το κοινοβούλιο και γ) η αρμοδιότητά του να κατευθύνει την εκτελεστική εξουσία¹⁶⁵. Αντίθετα, «τα κοινοβουλευτικά συστήματα οφείλουν την ονομασία τους στην ιδρυτική τους αρχή, δηλαδή ότι το κοινοβούλιο είναι κυρίαρχο». Κατά τον συγγραφέα, ειδοποιό χαρακτηριστικό των τελευταίων είναι ότι «στηρίζονται όλα σε μοίρασμα εξουσίας μεταξύ νομοθετικού και εκτελεστικού», όμως το δεύτερο εξαρτάται πάντοτε από το πρώτο¹⁶⁶. Το «Σύνταγμα» του 1973, εγκαθίδρυσε το πολίτευμα της «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας», το οποίο αποτελούσε σύζευξη των δύο παραδοσιακών προτύπων¹⁶⁷. Κατά τον εμπνευστή του Γ. Παπαδόπουλο, επρόκειτο για μια «εκσυγχρονισμένη μορφή προεδρισμού»¹⁶⁸, παραδεκτή «κατά τας αρχάς του συνταγματικού δικαίου της δυτικής νοοτροπίας»¹⁶⁹. Η ονομασία αυτού του πολιτειακού μορφώματος προοιωνίζε τη θεματική διχοτόμηση των δημοσίων υποθέσεων σε «εθνικές», τις οποίες διαχειριζόταν αποκλειστικά ο Πρόεδρος, και «τρέχουσες», για τις οποίες αρμόδια ήταν η Βουλή και η κυβέρνηση. Ενώ για την πρώτη κατηγορία δεν επιτρεπόταν «καμία πολεμική», για τη δεύτερη ήταν ανεκτή μια «πειθαρχημένη» αντιπαράθεση¹⁷⁰.

Σε εισήγησή του στο υπουργικό συμβούλιο, ο Παπαδόπουλος υποστήριξε ότι ήταν «προδήλως επωφελές, εθνικώς και πολιτικώς, ν' ανατεθή (στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας) η όσω το δυνατόν πλέον ενεργός και αποτελεσματική διαχείρισις των θεμάτων, των αναγομένων εις τους τομείς

¹⁶¹ Κοντιάδης Ξ., Πώς γράφεται το Σύνταγμα; Συνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία, Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 258.

¹⁶² Τσάτσος Δ., Σύνταγμα και πολιτειακή πρακτική: επιλογή κειμένων 1971-1983, Εκδόσεις Παρατηρητής, 1982, σ. 214.

¹⁶³ Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 126.

¹⁶⁴ Αλιβιζάτος Ν., Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 312.

¹⁶⁵ Sartori G., Συγκριτική συνταγματική μηχανική: μια διερεύνηση των δομών, των κινήτρων και των αποτελεσμάτων, Εκδόσεις Παπαζήση, 2007, σ. 136-138.

¹⁶⁶ Ο.π., σ. 161-163.

¹⁶⁷ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 992.

¹⁶⁸ Παπαχρήστος Ν., Τα Συνταγματικά εγχειρήματα της δικτατορίας και το Συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001, σ. 125.

¹⁶⁹ Ο.π., σ. 128.

¹⁷⁰ Αλιβιζάτος Ν., Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 312.

εκείνους της κρατικής δραστηριότητας (...), η επί των οποίων πολιτική δέον να μην επηρεάζεται (...) από τας βραχυπροθέσμως αναφαινόμενας, συχνάς δε και περιστασιακής συνήθως οξύτητος, εν τω χώρω των κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων και συγκρούσεων, μεταβολάς αντιλήψεων και ιδεών, αι οποίαι άλλως θα καθίστων επικινδύνως ασταθή και αβεβαίαν την κατάστασιν της χώρας εξ' επόμεως εσωτερικής και εξωτερικής ασφαλείας, αλλά πιθανώτατα και δυσχερή τη θέσιν αυτής εν τω πλαισίω των συμμαχικών εντάξεων και των διεθνών εν γένει σχέσεων»¹⁷¹. Σε αυτό το πλαίσιο, στο άρθρο 49 παρ. 1 Σ προβλεπόταν ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ασκούσε «αμέσως την εκτελεστικήν εξουσίαν» στους τομείς της εθνικής άμυνας και ασφάλειας, της εξωτερικής πολιτικής και της δημόσιας τάξης. Η αρμοδιότητα της Βουλής να ψηφίζει νόμους συναφείς με αυτά τα πεδία ήταν απολύτως περιορισμένη. Κατά το άρθρο 47 παρ. 1 Σ ήταν δυνατό να ψηφισθούν νόμοι για την επιβολή βαρών στους πολίτες για την κάλυψη των σχετικών αναγκών ή νόμοι που αφορούν τις βασικές αρχές οργάνωσης των εν λόγω σωμάτων και την κατάσταση του προσωπικού που υπηρετούν σε αυτά. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, σύμφωνα με την παρ. 2, η αρμοδιότητα ανήκε στον Πρόεδρο και ρυθμιζόνταν με π.δ., ύστερα από πρόταση του αρμόδιου υπουργού. Εντούτοις, το άρθρο 43 παρ. 1 Σ ανέθετε, αποκλειστικά, στον Πρόεδρο την εξουσία διορισμού των υπουργών εθνικής άμυνας, εξωτερικών και δημόσιας τάξης (όπως και των τεσσάρων αρχηγών του στρατού βλ. άρθρο 49 παρ. 2 Σ). Οι τελευταίοι, μάλιστα, δεν ήταν υπεύθυνοι (και) έναντι της Βουλής, αλλά μόνο έναντι του Προέδρου¹⁷². Τέλος, το άρθρο 45 παρ. 1 Σ ανέθετε στον Πρόεδρο τον καθορισμό του ύψους του προϋπολογισμού των οικείων τομέων. Όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, «ο δεσμευτικός καθορισμός του ύψους ορισμένων κονδυλίων σημαίνει άμεσο καθορισμό ολόκληρης της οικονομικής πολιτικής, αφού για να διατηρηθούν άθικτα τα κονδύλια που διατάσσει ο Πρόεδρος θα πρέπει ή άλλα κονδύλια να μειωθούν ή φόροι να αυξηθούν»¹⁷³. Είναι προφανές ότι ο Παπαδόπουλος ήθελε να διασφαλίσει αφενός τον έλεγχο των σωμάτων ασφαλείας και του στρατού, προκειμένου η φιλελευθεροποίηση να μην αποκτήσει χαρακτηριστικά ριζοσπαστικοποίησης, αφετέρου την «πολιτική ενότητα των ενόπλων δυνάμεων»¹⁷⁴. Προς αυτή την κατεύθυνση προσανατολιζόνταν και διάφοροι ουσιαστικοί νόμοι, όπως τα π.δ. του Οκτωβρίου 1973 (ΦΕΚ Α' /259 και 263), που έθεταν υπό τον έλεγχο του την κεντρική υπηρεσία πληροφοριών και τη γενική διεύθυνση εθνικής ασφάλειας¹⁷⁵. Επομένως, ο ισχυρισμός ότι τα ως άνω ζητήματα ανατίθεντο στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, επειδή είναι πολιτικά ουδέτερα, είναι «ξένος προς την πραγματικότητα»¹⁷⁶.

Όσον αφορά την εκτελεστική εξουσία, το άρθρο 89 παρ. 1 Σ, «εκφράζοντας έναν ορλεανισμό νέο τύπου»¹⁷⁷, όριζε ότι ο πρωθυπουργός ευθυνόταν «δια την εκπλήρωσιν της αποστολής του έναντι της Βουλής και του Προέδρου της Δημοκρατίας». Μάλιστα, κατά το άρθρο 43 παρ. 1 Σ, ο Πρόεδρος μπορούσε να ανακαλεί τον πρωθυπουργό -ακόμη κι αν διέθετε την εμπιστοσύνη της Βουλής-, ύστερα από γνωμοδότηση του συμβουλίου του έθνους. Ο Δ. Τσάτσος υποστήριζε ότι το τελευταίο

¹⁷¹ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 990-991.

¹⁷² Μάνεσης Α., «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε Μάνεση Α., *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, τόμ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 330.

¹⁷³ Κουμάντος Γ., *Στόχος: η δημοκρατία*, Εκδόσεις Ερμείας, 1975, σ. 34.

¹⁷⁴ Αλιβιζάτος Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία*, Εκδόσεις Πόλις, 2012, σ. 427.

¹⁷⁵ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 319.

¹⁷⁶ Βλαχόπουλος Σ. και Χατζηβασιλείου Ε., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20^{ος} αιώνας*, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 295-296.

¹⁷⁷ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 318.

αποτελούσε ένα «απομεινάρι της μοναρχικής σκέψεως στο συνταγματικό δίκαιο. (...) Η ουσία της παρεμβολής ενός τέτοιου Συμβουλίου (...) είναι η εξής: Ότι το Συμβούλιο αυτό δεν έχει αρμοδιότητα αποφασιστική, έχει αρμοδιότητα συμβουλευτική. Δηλαδή προσφέρει το κύρος του, χωρίς όμως να συμβάλλει ή να είναι προϋπόθεση αποφάσεως. Και έρχεται ο Πρόεδρος και παίρνει την απόφαση (...), παραπέμπει όμως και στο κύρος ενός συμβουλίου, το οποίο τελικά δεν έχει ούτε ευθύνη πολιτική, ούτε πολιτική νομιμοποίηση εκ των κάτω»¹⁷⁸.

Όσον αφορά τη νομοθετική εξουσία, το άρθρο 46 παρ. 1 Σ προέβλεπε (εκτός από την έκδοση και δημοσίευση) την κύρωση των ψηφισμένων νομοσχεδίων από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ο τελευταίος, σε περίπτωση διαφωνίας, διατηρούσε το δικαίωμα αρνησικυρίας. Το μη κυρωθέν νομοσχέδιο, κατά την παρ. 2, επανεισαγόταν για συζήτηση στην ολομέλεια της Βουλής, η οποία θα έπρεπε να το ψηφίσει με απόλυτη πλειοψηφία. Ακόμη κι έτσι όμως, η παρ. 3 κατοχύρωνε τη δυνατότητα εκτροπής του αποτελέσματος της δεύτερης ψηφοφορίας σε δημοψήφισμα με πρωτοβουλία του Προέδρου. Η δυνατότητα άμεσης απεύθυνσης στο εκλογικό σώμα, παρακάμπτοντας του εκλεγμένους αντιπροσώπους του, θα «στρεφόταν κατά του λαού και όχι υπέρ του»¹⁷⁹, εφόσον κατέληγε να αμφισβητεί και να δοκιμάζει διαρκώς την εντολή-πλαίσιο που είχε λάβει η κυβέρνηση. Εξάλλου, δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι η θητεία του, εκλεγμένου με άμεση και καθολική ψηφοφορία, Προέδρου, με βάση το άρθρο 30 παρ. 2 Σ, ήταν επταετής και επομένως ο τελευταίος θα μπορούσε να εκφράζει παρελθούσες κοινωνικές αντιλήψεις, συσχετισμούς και δυναμικές. Υπενθυμίζεται ότι η θητεία του Παπαδόπουλου είχε καθορισθεί ειδικώς στα οκτώ έτη. Σε αυτό το πλαίσιο, ακόμη και αν, τελικώς, επικρατούσε η άποψη της πλειοψηφίας του νομοθετικού σώματος, η δημοσίευση και ενεργοποίηση του υπό αμφισβήτηση νόμου θα μπορούσε να καθυστερήσει έως και τρεις μήνες¹⁸⁰.

Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 57 παρ. 8 Σ, ο Πρόεδρος, ανά κοινοβουλευτική περίοδο, ήταν αρμόδιος να εκδίδει διάταγμα διορισμού είκοσι βουλευτών «αριστίνδην» (το 1/10 των μελών του κοινοβουλίου)¹⁸¹. Οι σχεδιαστές της σχετικής διάταξης ισχυρίζονταν ότι «ο θεσμός των διοριζομένων βουλευτών» απέβλεπε «εις την συμμετοχήν εις την Βουλήν προσώπων μη διατιθεμένων να έχουν κομματικήν δέσμευσιν και να υποδύονται εις εκλογικούς αγώνας, δυναμένων όμως να συμβάλλουν εις την αρτιωτέραν παρ' αυτής εκπλήρωσιν των νομοθετικών αρμοδιοτήτων της»¹⁸². Οι εν λόγω βουλευτές δεν μπορούσαν να ενταχθούν σε καμία κοινοβουλευτική ομάδα, ενώ σύμφωνα με την παρ. 11 εδ. β' μετείχαν των «συζητήσεων και ψηφοφοριών της Ολομέλειας

¹⁷⁸ Τσάτσος Δ., *Σύνταγμα και πολιτειακή πρακτική: επιλογή κειμένων 1971-1983*, Εκδόσεις Παρατηρητής, 1982, σ. 216.

¹⁷⁹ Ο.π., σ. 213.

¹⁸⁰ Τούτο το χρονικό διάστημα προκύπτει από τη συνδυαστική ανάγνωση των παρ. 2 και 3 του άρθρου 46 Σ. Σύμφωνα με την παρ. 2, ο νόμος που θα ψηφιζόταν από την ολομέλεια της Βουλής ύστερα από αναπομπή έπρεπε να δημοσιευθεί εντός ενός μήνα από τον Πρόεδρο. Εντός αυτού του διαστήματος (και επομένως και προς το τέλος της εν λόγω προθεσμίας) ο τελευταίος, κατά την παρ. 3, μπορούσε να λάβει την απόφαση για προκήρυξη δημοψηφίσματος. Το δημοψήφισμα έπρεπε να πραγματοποιηθεί εντός δύο μηνών από την λήψη της σχετικής απόφασης. Δηλαδή, ένας και δύο μήνες ισοδυναμούν με τρεις μήνες.

¹⁸¹ Οι αιρετοί βουλευτές εκλογικών περιφερειών κυμαίνονταν από 150-160, οι αιρετοί βουλευτές επικρατείας κυμαίνονταν από 30-20, ενώ οι διορισμένοι βουλευτές «αριστίνδην» παρέμεναν σταθερά 20 (σύνολο 200 μέλη στην ολομέλεια της Βουλής). Βλ. Μηναΐδη Σ., *Ο θεσμός των Βουλευτών Επικρατείας, η ένταξή του στο σύστημα της άνευ σταυροδοσίας εκλογής βουλευτών*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012, σ. 76.

¹⁸² Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 996. Ομοίως και Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σ. 319.

και των Τμημάτων της Βουλής αποκλειστικώς και μόνον κατά την υπ' αυτών ενάσκησιν του νομοθετικού έργου». Ορθά έχει παρατηρηθεί ότι «στα 'συνταγματικά' κείμενα της δικτατορίας (...) αναδεικνύεται ο ακραίος χαρακτήρας της δέσμιας διάστασης του θεσμού (των διορισμένων βουλευτών), που εμφανίζεται τυπικά μεν ως επιδίωξη αναβάθμισης της Βουλής, ουσιαστικά όμως συνιστά χαλιναγώγηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και εκτροπή από τη δημοκρατική λειτουργία τους»¹⁸³.

Οι ως άνω αρμοδιότητες του Προέδρου, που ο δημοσιογράφος Σ. Γρηγοριάδης είχε χαρακτηρίσει «υδροκεφαλικές»¹⁸⁴, συμπληρώνονταν από τη γενική ευχέρειά του να κηρύσσει τον στρατιωτικό νόμο -δυνάμει του άρθρου 25 Σ- χωρίς να χρειάζεται καν η προσυπογραφή του πρωθυπουργού. Για ένα χρονικό διάστημα τριάντα ημερών ήταν δυνατό να ανασταλούν οι κυριότερες εγγυήσεις των συνταγματικών ελευθεριών, ενώ η περίοδος αυτή θα μπορούσε να επεκταθεί ακόμη και στους δύο μήνες.

Παρά την υπερσυσώρευση εξουσιών στο πρόσωπο του Προέδρου, με βάση το άρθρο 41 Σ, ο τελευταίος παρέμενε ανεύθυνος για το σύνολο της δράσης του. Κατ' εξαίρεση, δύο περιπτώσεις επέφεραν τον ατομικό του κολασμό: α) η εσχάτη προδοσία και β) η εκ προθέσεως παραβίαση του «Συντάγματος». Ωστόσο, η διαδικασία απονομής της ευθύνης ήταν ιδιαίτερος πολύπλοκη, ενώ η ποινή είχε καθαρά συμβολικό χαρακτήρα. Τιμωρούνταν «δια της εκπτώσεως από του αξιώματος μετά ισοβίου στερήσεως των πολιτικών δικαιωμάτων». Εν προκειμένω παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διαφωνία στο εσωτερικό της χούντας μεταξύ των Γ. Παπαδόπουλου και Σ. Παττακού αναφορικά με την ευθύνη του Προέδρου. Ο Παττακός υποστήριζε ότι ο Πρόεδρος θα έπρεπε να ευθύνεται «δι' όλα, διότι ούτω θ' αποδεικνύει εις τον λαόν ότι τον σέβεται και κατ' αυτόν τον τρόπον θα αισθάνεται περισσότερο τα καθήκοντα του και το χρέος του». Ο Παπαδόπουλος όμως, απέρριψε άμεσα τη σχετική πρόταση ως αντίθετη «προς τας αρχάς του συνταγματικού δικαίου»¹⁸⁵.

Επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση του θεσμικού σχεδιασμού και του ρόλου που διαδραμάτιζε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας στο «Σύνταγμα» του 1973, ο Γ. Κουμάντος έγραφε εκείνη την εποχή: «Είναι αλήθεια ότι οι περισσότερες από τις διατάξεις (του «Συντάγματος» του 1973) σε κάποιο ξένο Σύνταγμα μπορούν να βρουν αναλογίες και πηγές. Αλλά η κάθε συνταγματική διάταξη παίρνει το νόημά της και την πρακτική της σημασία από το όλο σύστημα που βρίσκεται να έχει ενταχθεί και μάλιστα όχι μόνο το σύστημα των κανόνων του δικαίου, αλλά και από το σύστημα της πολιτικής πραγματικότητας. Η σταχυολόγηση από διάφορα Σύνταγματα όλων των διατάξεων που ενισχύουν τη θέση του Προέδρου και η παράλειψη του αντιβάρου που προβλέπεται στο καθένα για την αποτελεσματική -νομική ή πολιτική- αποκατάσταση των πολιτειακών ισορροπιών είναι μια πολύ αμφίβολη μέθοδος. (...) Η δημοκρατία είναι πολίτευμα δύσκολο και πάντα απειλούμενο. Η ανατροπή της ισορροπίας των δυνάμεων που λειτουργούν στους κόλπους της καταλύει την ουσία της, έστω κι αν πολλά εξωτερικά γνωρίσματά της παραμένουν άθικτα. (...) Η λειτουργία των δημοκρατικών πολιτευμάτων δεν εξασφαλίζεται με την εφάπαξ εκχώρηση όλων των εξουσιών από το λαό στο πρόσωπο κάποιου Καίσαρα»¹⁸⁶.

¹⁸³ Μηναΐδης Σ., *Ο θεσμός των Βουλευτών Επικρατείας, η ένταξή του στο σύστημα της άνευ σταυροδοσίας εκλογής βουλευτών*, Εκδόσεις Σάκουλα, 2012, σ. 21.

¹⁸⁴ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος β'*, 1975, Εκδόσεις Καπόπουλος, σ. 270.

¹⁸⁵ Καλτσόγια Τουρναβίτη Ν., *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1985*. Διδακτορική Διατριβή Πάντειο πανεπιστήμιο, 1981, σ. 205.

¹⁸⁶ Κουμάντος Γ., *Στόχος: η δημοκρατία*, Εκδόσεις Ερμείας, 1975, σ. 36-37.

Ιγ) Το «Σύνταγμα» του 1973 ως ένα μικτό ψευδοσύνταγμα

Με βάση την προηγηθείσα ανάλυση διαπιστώνεται ότι, ως προς το σκέλος των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών, το «Σύνταγμα» του 1973 διεπόταν από αρκετά στοιχεία εικονικότητας. Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων δεν εξασφάλιζε την ουσιαστική απόλαυσή τους από τους πολίτες, αφού τα τελευταία υπόκειντο σε λειτουργικές δεσμεύσεις, υπέρμετρους περιορισμούς, αμυντικές ρήτρες και κυρώσεις που ενεργοποιούνταν κατόπιν ασκήσεως ευρύτατης διακριτικής ευχέρειας εκ μέρους του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Όσον αφορά δε το σκέλος των εξουσιών, η σώρευση του συνόλου των κρίσιμων αρμοδιοτήτων στο πρόσωπο του Προέδρου της Δημοκρατίας, σε συνδυασμό με το ανεύθυνο αυτού και με δεδομένη την κατάληψη του εν λόγω αξιώματος από τον Παπαδόπουλο έως το 1981, διαμόρφωναν μία συνθήκη που παρέπεμπε ευθέως σε ονομαστικό Σύνταγμα. Συνεπώς, με βάση την οντολογική διάκριση του Sartori, η δεύτερη συνταγματική απόπειρα της δικτατορίας εμπίπτει στην κατηγορία του μικτού ψευδοσυντάγματος. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι η σύνδεση αμφοτέρων των προαναφερθέντων θεσμών με τη δικτατορία οδήγησε στη μη συμπερίληψη (ή τη δραστική μείωση των αρμοδιοτήτων τους) στο Σύνταγμα του 1975¹⁸⁷.

Ιδ) Η «πρώτη» μεταπολίτευση: Το πείραμα Μαρκεζίνη και η πρόσληψή του από τον πολιτικό κόσμο

Η εγκαθίδρυση της προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η ορκωμοσία της κυβέρνησης Μαρκεζίνη¹⁸⁸, στις 8 Οκτωβρίου 1973, εγκαινίασαν μια περίοδο -σχετικής- φιλελευθεροποίησης, που οι αρθρογράφοι τότε αποκάλεσαν «μεταπολίτευση»¹⁸⁹. Η απόπειρα μετασχηματισμού του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης σε μια ηπιότερη εκδοχή που σταδιακά θα προσέγγιζε το

¹⁸⁷ Βιδάλης Τ., *Ο πολίτης πρόεδρος: Γιατί πρέπει να αλλάζουμε το πολίτευμα*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2015, σ. 92. Ο συγγραφέας υπενθυμίζει ότι και ο Πάγκαλος ως δικτάτορας προσπάθησε να εγκαθιδρύσει το προεδρικό σύστημα στην Ελλάδα. Εντούτοις, προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και το πληρέστερο επαναστατικό Σύνταγμα, το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827). Όσον αφορά το Συνταγματικό Δικαστήριο βλ. Βλαχόπουλο Σ. και Χατζηβασιλείου Ε., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20^{ος} αιώνας*, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 297-298· Κοντιάδη Ξ., *Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα;*, Εκδόσεις Ιδρύματος Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2025, σ. 217.

¹⁸⁸ Η κυβέρνηση Μαρκεζίνη (πρ. κυβέρνηση) αποτελούταν από τους: Χ Μητρέλια (αντ. κυβέρνησης), Αθ. Καψάλη (υπ. συντονισμού), Ευταξία Λ. (υπ. αναπληρωτής συντονισμού), Αγαθαγγέλου Ι. (υπ. εσωτερικών), Χριστόπουλο Κ. (υπ. δικαιοσύνης), Παναγιωτάκη Κ. (υπ. πολιτισμού-επιστημών), Σιφναίο Π. (υπ. εθνικής παιδείας και θρησκευμάτων), Ι. Κούλη (υπ. οικονομικών), Κουσουμάρη Γ. (υπ. γεωργίας), Μομφεράτο Ν. (υπ. βιομηχανίας), Γρηγοριάδη Ν. (υπ. εμπορίου), Παπαγεωργίου Α. (υπ. ενέργειας), Αλεξιάδη Γ. (υπ. απασχόλησης), Παναγιωτόπουλο Χ. (υπ. κοινωνικών υπηρεσιών), Παπαδημητρίου Κ. (υπ. δημοσίων έργων), Γιόκα Ορ. (υπ. μεταφορών επικοινωνιών), Βουγέζο Α. (υπ. ναυτιλίας), Ξανθόπουλο-Παλαμά Χ. (υπ. εξωτερικών), Εφέσσιο Ν. (υπ. εθνικής αμύνης) και Θεράπο Π. (υπ. δημόσιας τάξης). Βλ. Βουκάλη Δ., *Συνοπτική πολιτική και συνταγματική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Μακεδονικές Εκδόσεις, 1995, σ. 348-349. Επίσης θέσεις υφυπουργών κατέλαβαν οι Θάνος Κ., Δελουδάς Ι. (υπ. Συντονισμού), Αγγελόπουλος Δ., Ζουρνατζής Σ. (υφ. παρά τω πρωθυπουργό), Μιχαλόπουλος Κ. (υφ. εξωτερικών), Σκανδάλης Χ. Σ., Χωριατόπουλος Α., Μίχαλος Χ., Μπράβος Κ., Φακιολάκης Π., Παπαδόπουλος Α., Σαράντης Θ. (υφ. εσωτερικών), Κορρές Στ. (υφ. εθνικής παιδείας και θρησκευμάτων), Τράκας Ι. (υφ. οικονομικών), Βλαχάκης Σπ. (υφ. εμπορίου), Σαμαράς Αν. (υφ. κοινωνικών υπηρεσιών) και Μιχαλόπουλος Θ. (υφ. δημοσίων έργων). Βλ. Κρεμμυδά Γ., *Οι Άνθρωποι της χούντας μετά τη δικτατορία*, Εκδόσεις Εξάντα, 1984, σ. 225-226.

¹⁸⁹ Ο όρος μεταπολίτευση, μέχρι το 1974 και την εγκαθίδρυση της Γ' ελληνικής Δημοκρατίας, χρησιμοποιούταν στη συνταγματική θεωρία για να σηματοδοτήσει το πέρασμα από ένα συνταγματικό καθεστώς σε ένα άλλο. Βλ. Μαλαγαρδή Α., *Ελληνικά Συντάγματα και Μεταπολιτεύσεις*, Εκδοτικός Οίκος Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, 1932. Για την εξέλιξη του όρου βλ. Κωστή Κ., «*Μεταπολίτευση: Ένας όρος και μια εποχή*», σε Κωστή Κ. και Ριζά Σ., *Ιστορίες της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Πατάκη, 2025, σ. 13 επ.

μετεμφυλιακό πρότυπο, όχι μόνο δεν υπήρξε απομονωμένη, όπως υπολαμβάνει ο ευρύτατα διαδεδομένος ισχυρισμός ότι «ο Παπαδόπουλος δεν έπεισε κανέναν, εκτός από τους οπαδούς του και τον Μαρκεζίνη»¹⁹⁰, αλλά αντίθετα συσπείρωσε την αστική τάξη της χώρας, σημαντικό τμήμα των παλαιών πολιτικών ελίτ, αλλά και τον κύριο όγκο των ανώτερων αξιωματικών του στρατού¹⁹¹. Τεκμήριο αυτής της «κοινωνικής συμμαχίας» αποτελεί -μεταξύ άλλων- το δελτίο της Ένωσης Ελλήνων Βιομηχάνων, σύμφωνα με το οποίο η ψήφος υπέρ του «ναι» στο δημοψήφισμα της 29ης Ιουλίου 1973 «σήμαινε την εγγύηση σταθερότητας, κοινωνικής τάξης και οικονομικής ανάπτυξης»¹⁹².

Ο Σ. Μαρκεζίνης, ως επικεφαλής της νέας κυβέρνησης, περιέγραψε τη φιλελευθεροποίηση ως την πολιτική των «τριών F»: «*Forgive*» (συγχώρεση), «*Forget*» (λήθη) και «*Fair Elections*» (δίκαιες εκλογές)¹⁹³. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Παπαδόπουλος ήδη από τον Αύγουστο του 1973 και την έκδοση των π.δ. 167/1973 «περί άρσεως ισχύος του Νόμου ΔΞΘ/1912 περί καταστάσεως πολιορκίας και εκ των λοιπών περιοχών της Επικράτειας»¹⁹⁴ και π.δ. 168/1973 «περί χορηγήσεως αμνηστίας»¹⁹⁵ είχε εκπληρώσει τους δύο πρώτους στόχους. Σκοπός του τώρα ήταν η οργάνωση και διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών, αλλά και η πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης¹⁹⁶, ενώ η έγερση αντιρρήσεων εκ μέρους του Προέδρου θα οδηγούσαν στην παραίτησή του¹⁹⁷.

Η άρση του στρατιωτικού νόμου, σε συνδυασμό με τη χορήγηση «γενικής» αμνηστίας και ιδίως την αμνήστευση Παναγούλη, καλλιέργησαν στην κοινωνία ένα «ψυχολογικό κλίμα στην κατεύθυνση που θέλησαν οι κρατούντες»¹⁹⁸. Η ανάταση όμως αυτή δεν ήταν καθολική. Για την ακρίβεια, από το πεδίο εφαρμογής του π.δ. εξαιρούνταν: α) τα πολιτικά αδικήματα, που τελέστηκαν στο εξωτερικό, β) οι πράξεις, που επέφεραν την αφαίρεση ιθαγένειας, με το σκεπτικό ότι επρόκειτο για διοικητική και όχι ποινική κύρωση, γ) το αδίκημα της λιποταξίας, σε συνδυασμό με πολιτικές ενέργειες ενάντια στο καθεστώς και δ) όσα πολιτικά αδικήματα είχαν λάβει χώρα πριν από την 21 Απριλίου 1967 και οι ποινές τους εξακολουθούσαν να εκτίονται. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για κομμουνιστές, που είχαν καταδικασθεί για το αδίκημα της κατασκοπείας (ν. 375/1936), «λόγω του διεθνισμού (...) και της αφοσίωσής τους στην 'σοβιετική πατρίδα'»¹⁹⁹. Υπό αυτή την έννοια, η εμπέδωση των περιορισμών της αμνήστευσης ήταν η

¹⁹⁰ Καμίνης Γ., «Δικτατορία και Σύνταγμα στη νότια Ευρώπη: Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία», σε Αθανασάτου Γ., Ρήγο Α. και Σεφερειάδη Σ., *Η δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ.70.

¹⁹¹ Κουρουνηδής Χ., «Οι ρίζες της μεταπολίτευσης: κυβέρνηση 'εθνικής ενότητας' και λαϊκός ριζοσπαστισμός μετά την κατάρρευση της δικτατορίας», 2024: <https://nomarchia.gr/oi-ρίζες-της-μεταπολίτευσης-κυβέρνηση/>. Σε παρόμοια κατεύθυνση και οι Βερναρδάκης Χ. και Μαυρής Γ., «Η μετάβαση στον Κοινοβουλευτισμό: Από το πείραμα Μαρκεζίνη στις εκλογές του 1974», ΘΕΣΕΙΣ Ιανουάριος-Μάρτιος 1989, σελ. 45 επ.

¹⁹² Χαράλαμπος Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία*, Εκδόσεις Εξάντα, 1985, σ. 288. Βλ. και Χατζησωκράτη Δ., *Πολυτεχνείο '73: Αναστοχασμός μιας πραγματικότητας*, Εκδόσεις Πόλις, 2004, σ. 275.

¹⁹³ Βλ. Συνέντευξη Σ. Μαρκεζίνη σε ξένο τηλεοπτικό πρακτορείο, SYND 8-10-73 SPYRO MARKEZINIS ON GREEK ELECTIONS: <https://www.youtube.com/watch?v=k0mqXKZScs>.

¹⁹⁴ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 999.

¹⁹⁵ Ο.π., σ. 999-1000.

¹⁹⁶ Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη απώτερος στόχος της πρότασης αναθεώρησης ήταν ο περιορισμός των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας.

¹⁹⁷ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος γ'*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 33.

¹⁹⁸ Κουμάντος Γ., *Στόχος: η δημοκρατία*, Εκδόσεις Ερμείας, 1975, σ. 64.

¹⁹⁹ Ο.π., σ. 64-65.

μεγαλύτερη δυνατή, στον βαθμό που δεν θα ανέτρεπε την αίσθηση αναφορικά με το γενικό χαρακτήρα της.

Όσον αφορά δε την προοπτική των εκλογών, ο πολιτικός κόσμος εμφανιζόταν αμφίθυμος. Αστοί πολιτικοί, όπως ο Ε. Αβέρωφ και ο Γ. Ράλλης υποστήριζαν την κάθοδο στις εκλογές. Ο Αβέρωφ, εμπνευστής της πολιτικής της «γέφυρας», ήδη από το 1969, καλούσε τον Παπαδόπουλο να επιτρέψει στους «εθνικώς σκεπτόμενους άνδρες» να «βγάλουν τη χώρα από το αδιέξοδο»²⁰⁰. Χαρακτηρίζοντας τη φιλελευθεροποίηση ως μια «αξιόλογη προσπάθεια», παρότρυνε τα μέλη της ΕΡΕ να συμμετάσχουν στην επερχόμενη εκλογική αναμέτρηση²⁰¹. Από την άλλη, ο Ράλλης καλούσε όλες τις αντιδικτατορικές δυνάμεις συγκροτήσουν ένα ενιαίο ψηφοδέλτιο, κρίνοντας ότι «είναι λάθος να αποφασισθεί η μη συμμετοχή εις τας εκλογάς από σήμερα. (...) Η αποχή θα αποφασισθή μόνον αφού θα έχει εξόφθαλμα αποδειχθή η άρνησις του καθεστώτος να προβή εις την λήψιν μέτρων, που θα καθιστούν δυνατήν την διεξαγωγήν ελευθέρων εκλογών»²⁰². Σε αντίστοιχο μήκος κύματος, τετρακόσια στελέχη της νεολαίας της ΕΡΕ, με ανοιχτή επιστολή, ανακοίνωναν την ίδρυση νέου πολιτικού φορέα, με σκοπό τη συμμετοχή στις εκλογές²⁰³. Ωστόσο, όλες αυτές οι προτάσεις, συναντούσαν τις σφοδρές αντιδράσεις των Γ. Μαύρου και Π. Κανελλόπουλου. Ο Μαύρος θεωρούσε ότι οι επερχόμενες εκλογές θα νομιμοποιούσαν «την δικτατορίαν με την κάλυψιν μιας ευνουχισμένης Βουλής, η οποία δεν θα έχει το δικαίωμα να ασχοληθεί -και ακόμη περισσότερο να αποφασίζει- δια κανένα ζωτικόν εθνικόν θέμα». Ομοίως, ο Κανελλόπουλος υποστήριζε ότι η κατάσταση δεν είχε μεταβληθεί ουσιωδώς σε σχέση με την 21 Απριλίου 1967²⁰⁴, ενώ και ο Βαρβιτσιώτης διατηρούσε «σοβαρές αμφιβολίες ότι ο Παπαδόπουλος σκόπευε να προχωρήσει σε δημοκρατία»²⁰⁵.

Αντίστοιχα, και οι φορείς της Αριστεράς ήταν εξίσου διχασμένοι. Το ΚΚΕ²⁰⁶ και το ΠΑΚ διέκειντο απολύτως αρνητικά απέναντι στις διαφαινόμενες πολιτικές εξελίξεις, θεωρώντας -επίσης- ότι η συμμετοχή τους θα νομιμοποιούσε τη δικτατορία. Μάλιστα, ο Α. Παπανδρέου χαρακτήριζε οποιαδήποτε άλλη απόφαση ως «νέα μορφή δωσιλογισμού, την οποία ουδέποτε θα συγχωρήσει ο ελληνικός λαός»²⁰⁷. Αντίθετα, το Γραφείο Εσωτερικού του ΚΚΕ (μετέπειτα ΚΚΕ Εσωτερικού), αλλά και ο πρώην ηγέτης της ΕΔΑ Η. Ηλιού έκριναν σκόπιμη -υπό προϋποθέσεις- την κάθοδο στις εκλογές. Σύμφωνα με τον Μ. Δρακόπουλο, γενικό γραμματέα του κόμματος, «όσο λάθος θα ήταν μια βιαστική απόφαση από τώρα για συμμετοχή στις εκλογές, ανεξάρτητα από τις συνθήκες

²⁰⁰ Παπαδημητρίου Δ., «Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος», σε Καραμανωλάκη Β., Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974, Εκδόσεις δημοσιογραφικού οργανισμού Λαμπράκη, 2010, σ. 140. Μάλιστα, ο Αβέρωφ είχε ασκήσει σφοδρή επίθεση στο ΠΑΚ και τις ριζοσπαστικές δυνάμεις της Αριστεράς που στέκονταν κριτικά απέναντι στην φιλελευθεροποίηση: «Είμαι ιδιαίτερα ανήσυχος από όσα συμβαίνουν στο εξωτερικό από τον κ. Ανδρέα Παπανδρέου ο οποίος έχει συμμαχήσει με την άκρα Αριστερά ή, όπως θα έπρεπε να την ονομάσω καλύτερα, τη μη σοβαρή Αριστερά». Βλ. Ο Ευάγγελος Αβέρωφ: <https://www.youtube.com/watch?v=Q7my4ot0zew>.

²⁰¹ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος γ'*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 39.

²⁰² Τζώρτζης Γ., «Η μεταπολίτευση που δεν έγινε: Μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του πειράματος Μαρκεζίνη», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 2007, σ. 360.

²⁰³ Βλ. την εφημερίδα Βήμα (6/11/1973).

²⁰⁴ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος γ'*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 38.

²⁰⁵ Τζώρτζης Γ., «Η μεταπολίτευση που δεν έγινε: Μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του πειράματος Μαρκεζίνη», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 2007, σ. 362.

²⁰⁶ Τμήμα Ιστορίας του ΚΚΕ, *Δικτατορία 1967-1974: Κείμενα και Ντοκουμέντα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2017, παράρτημα: τεκμήρια 20 επ.

²⁰⁷ Παπανδρέου Α., «Δωσιλόγοι όσοι κατέβουν στις εκλογές», σε Φέξη Γ., *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ: λόγιοι, άρθρα, συνεντεύξεις, δηλώσεις του Ανδρέα Γ. Παπανδρέου*, Εκδόσεις Λαδιά, 1976, σ. 58.

διεξαγωγής τους, άλλο τόσο λάθος θα ήταν ο εκ των προτέρων αποκλεισμός της συμμετοχής σε αυτές. (...) Αν τελικά στις συγκεκριμένες συνθήκες σταθμισθεί και κριθεί σκόπιμη η συμμετοχή στις εκλογές, η καλύτερη αξιοποίηση των εκλογικών δυνατοτήτων μπορεί να γίνει με τη δημιουργία μιας ενιαίας αντιδικτατορικής παράταξης που να περιλαμβάνει όλες τις δυνάμεις του ΟΧΙ της 29^{ης} Ιουλίου από την αριστερά ως τη δεξιά»²⁰⁸. Σε αυτό το επίπεδο, η σκέψη του Δρακόπουλου συνέκλινε με εκείνη του Ράλλη. Στην πραγματικότητα, τα στελέχη του Γραφείου Εσωτερικού του ΚΚΕ απεργάζονταν μια στρατηγική για την εσωτερική υπονόμευση του συστήματος. Όπως υποστήριζε ο Λ Κύρκος, «ο λαός θα αντιδρούσε ενάντια στη δικτατορία από την ίδια τη φορά των γεγονότων, ακόμη και χωρίς να το θέλει: όταν γίνονταν εκλογές, και ο μηχανισμός της δικτατορίας βρισκόταν ενάντια στην αντιπολίτευση, η τελευταία, που θα στηριζόταν από τον λαό, θα αποκρινόταν με κλιμάκωση της αντίδρασής της»²⁰⁹.

Στην πραγματικότητα, οι δύο πολιτικές γραμμές αποτελούν αναγκαία συνέπεια η μία της άλλης. Η διαπίστωση των ΚΚΕ και ΠΑΚ ήταν πράγματι ορθή ως προς την απόπειρα του καθεστώτος να ενσωματώσει τους πολίτες μέσω των εκλογών. Εντούτοις, η ρήξη τους με τη φιλελευθεροποίηση παρέμενε ατελής στο βαθμό που δεν προετοιμάζαν, αλλά ούτε και προετοιμάζονταν για εξέγερση ή ανοιχτή σύγκρουση με τους συνταγματάρχες και τη δοτή κυβέρνηση²¹⁰. Επομένως, υπό αυτές τις συνθήκες, η κριτική του Η. Ηλιού (καταρχήν) εμφανιζόταν εύλογη, ότι δηλαδή «προσόν ουσιώδες κάθε πολιτικού συνθήματος είναι ο λαός να μπορεί να το υιοθετήσει. Σε ποιόν όμως απευθύνεται το σύνθημα της αποχής; (...) Το σύνθημα της αποχής δεν εξηγεί ποιο θα 'ναι το επόμενο βήμα. Τι προτείνουν για την επομένη των εκλογών; Αφού όμως η βία αποκλείεται, είναι φανερό ότι ο Λαός πρέπει να αξιοποιήσει κάθε νομική δυνατότητα που του παρέχουν αυτοί οι ίδιοι ανελεύθεροι θεσμοί, να διεισδύσει από κάθε ρωγμή που παρουσιάζει το οικοδόμημα της απολυταρχίας και να διευρύνει τη ρωγμή αυτή. (...). Η τακτική της αποχής φαίνεται στιλπνή, ελκυστική, λεβέντικη. Στην πραγματικότητα επαφίεται η λύση του προβλήματος της λαϊκής κυριαρχίας σε πιέσεις από το εξωτερικό, από την Κοινή Αγορά ή ακόμη και από το Ν.Α.Τ.Ο., παρά τις διαφεύσεις παρόμοιων προβλέψεων και προσδοκιών μετά από επτά χρόνια. (...) Ο δρόμος της ανοιχτής εκλογικής αναμέτρησης (...) πιστεύει (...) ότι η ανακατάκτηση των ελευθεριών του λαού θα πραγματοποιηθεί με αγώνες και δε θα μας χαρισθεί έξωθεν, εμπιστεύεται τη μαζική κινητοποίηση και πάλη, κορυφαίο στάδιο της οποίας είναι η δίμηνη προεκλογική περίοδος. Οι εκλεκτοί του Λαού (...) δεν θα είναι οι θεράποντες της απολυταρχίας αλλά οι αντίπαλοί της, φορείς της ασυμφιλίωτης λαϊκής αντίθεσης»²¹¹. Και η άποψη αυτή, όμως, δεν διαφεύγει της κριτικής. Εύστοχα επισημαίνει ο Γ. Μαυρής ότι η ανωτέρω ανάλυση παραγνώριζε τον πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων στο πεδίο που προέκρινε για να δοθεί η μάχη. Τα «όρια της ανοχής του καθεστώτος» που επέτρεπε η τριγωνική σχέση

²⁰⁸ «Δηλώσεις του σ. Μπάμπη Δρακόπουλου», ΚΟΜΕΠ (Εκδοση του ΚΚΕ Εσωτερικού) Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1973, σ. 31.

²⁰⁹ Τζώρτζης Γ., «Η μεταπολίτευση που δεν έγινε: Μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του πειράματος Μαρκεζίνη», Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας 2007, σ. 361.

²¹⁰ Για την ακρίβεια, στην Ελλάδα εκφραστές της στρατηγικής της ρήξης υπήρξαν κατά κύριο λόγο οι μαοϊκές οργανώσεις ΕΚΚΕ και ΟΜΛΕ. Η συγκεκριμένη αντίληψη εντασσόταν σε μια ευρύτερη στρατηγική υπέρ του ενόπλου αγώνα που ονομαζόταν « τρίτος γύρος » και είχε οδηγήσει (μεταξύ άλλων) στην απόσχιση του εν λόγω χώρου από το ΚΚΕ, το οποίο τις είχε κατηγορήσει για προδοσία. Για το ζήτημα αυτό βλ. Παπαδόπουλου Σ., *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, 2020, σ. 218 επ.

²¹¹ «Δηλώσεις του Ηλία Ηλιού για το θέμα των εκλογών», ΚΟΜΕΠ (Εκδοση του ΚΚΕ Εσωτερικού) Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1973, σ. 36.

στρατού, Προέδρου της Δημοκρατίας και Συνταγματικού Δικαστηρίου ήταν ελάχιστα και η τυχόν διευρυνσή της θα ισοδυναμούσε με ανατροπή αυτής της σχέσης, δηλαδή με ρήξη²¹².

Ιε) Το φοιτητικό κίνημα, η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η αποκάλυψη των ορίων της φιλελευθεροποίησης

Ενώ οι διαβουλεύσεις συνεχίζονταν σε κορυφαίο επίπεδο, ο σχεδιασμός της δικτατορίας θα ανατρεπόταν, τελικά, από δυνάμεις της ίδιας της κοινωνίας και πιο συγκεκριμένα από την εξέγερση του Πολυτεχνείου, την οποία πυροδότησε το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα²¹³. Σύμφωνα με τον Α. Ρήγο, οι φοιτητές αποτελούν «ένα διαταξικό (...) κοινωνικό σύνολο που καθίσταται ικανό, κάτω από ιδιαίτερες πολιτικές περιστάσεις, να μετεξελιχθεί σε κοινωνική δύναμη επίδρασης με ‘κατάλληλα αποτελέσματα’ στην πολιτική σφαίρα ανάλογα του κάθε φορά ‘ειδικού βάρους’ του»²¹⁴. Οι συνθήκες της φοιτητικής ζωής²¹⁵ ευνοούσαν περισσότερο, σε σχέση με άλλους κοινωνικούς χώρους, την ιδεολογική και πολιτική ζύμωση, η οποία επηρεαζόταν σαφώς από τις εικόνες του φοιτητικού κινήματος στις ΗΠΑ και τον γαλλικό «Μάη του ‘68»²¹⁶. Η χαλάρωση των μέτρων τρομοκρατίας, σε συνδυασμό με τη γενική αμνήστευση και την επιστροφή των εκτοπισμένων-στρατευμένων δημιουργούσε τις προϋποθέσεις πύκνωσης και ενίσχυσης των αντιστασιακών δράσεων²¹⁷. Η φοιτητική νεολαία του 1973, ήταν πολιτικά μια νέα γενιά, απαλλαγμένη από τα τραύματα του εμφυλίου, την κόπωση του προδικτατορικού δημοκρατικού

²¹² Μαυρής Γ., «Το ‘Πολυτεχνείο’ και το ‘πειράμα Μαρκεζίνη’: Η ματαίωση μιας ελεγχόμενης από τον στρατό μεταπολίτευσης», ΤΕΤΡΑΔΙΑ πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής 2023-2024 (τ. 83-84), σ. 88. Ο Μαυρής επισυνάπτει μια μπροσούρα κριτικής προς την ηγετική ομάδα του Γραφείου Εσωτερικού του ΚΚΕ, που είχε κυκλοφορήσει η κομματική οργάνωση Παρισίου την άνοιξη του 1974. Με βάση την ανάλυση της μπροσούρας διαγράφονται καθαρά τα όρια της πολιτικής γραμμής της ηγεσίας: «Επειδή θεωρεί [Γ.Μ. το Γραφείο Εσωτερικού] ότι η ‘φιλελευθεροποίηση’ είναι μεγάλη ‘ρωγμή’ που το λαϊκό κίνημα θα πρέπει να διευρύνει και μεταφέροντας την και στο Κοινοβούλιο, κι επειδή ή αριστερά για την νόμιμη εμφάνισή της πρέπει να περάσει από το Συνταγματικό δικαστήριο (λόγος που δεν συντρέχει για τα αστικά κόμματα, αφού αυτά δεν έχουν επισήμως διαλυθεί) υπερθεματίζει προς την κατεύθυνση άμεσης διενεργείας εκλογών. Πιστεύει δηλαδή, το Γραφείο Εσωτερικού, στο βιώσιμο της δικτατορίας Παπαδόπουλου και του πειράματος Μαρκεζίνη και με το άνοιγμα του αυτό ελπίζει εκτός από την νόμιμη αναγνώριση της αριστεράς και σε ευρείας έκτασης αμνηστεία. Είναι τέτοια ή ουτοπική αφέλεια του Γ.Ε., ώστε διαψεύδεται περισσότερο από κάθε άλλη πολιτική δύναμη μέσα στα γεγονότα που επακολούθησαν. Πρόσθετο αποδεικτικό κι όχι πια ενδεικτικό στοιχείο για το γεγονός ότι η ηγεσία του ΚΚΕεσ. δεν βλέπει άλλη λύση από την εξομάλυνση της δικτατορίας της 21ης Απριλίου και κατά κανένα τρόπο το ενδεχόμενο της ανατροπής της, είναι το ότι απέκρυψε την αυτοκριτική του Δρακόπουλου (‘είχαμε λεγκαλιστικές αυταπάτες’) που μεταδόθηκε από την ιταλική τηλεόραση μετά το πραξικόπημα Γκιζίκη κι ότι εκλαϊκεύει στα μέλη της και προς τα έξω την εκτίμηση ότι οι δηλώσεις Δρακόπουλου σχετικά με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου όχι μόνο ήταν σωστές αλλά και αποδείχθηκαν και προφητικές μετά το πραξικόπημα Γκιζίκη Ιωαννίδη».

²¹³ Κουρουνδής Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 164.

²¹⁴ Ρήγος Α., «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», σε Αθανασάτου Γ., Ρήγο Α. και Σεφεριάδη Σ., *Η δικτατορία: 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 225.

²¹⁵ Οι φοιτητές είχαν έρθει σε επαφή με την καταπίεση της δικτατορίας και εντός του πανεπιστημίου, κυρίως μέσω του πειθαρχικού δικαίου. Για μια επισκόπηση των κυριότερων προβλέψεων του αυταρχικού ν.δ. 93/1969 βλ. Τσιγαρίδα Β., «Το πειθαρχικό δίκαιο των φοιτητών και η πλήρης αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων», 2026: <https://nomarchia.gr/wp-content/uploads/2026/03/ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ-NOMARCHIA-27-03-2026-1.pdf>

²¹⁶ Σύμφωνα με τον Β. Καραμανωλάκη, οι διεθνείς κινηματικές εξελίξεις ενέπνευσαν τη νεολαία να συγκροτηθεί σε οργανώσεις και πυρήνες ανάπτυξης αντιδικτατορικής δράσης. Βλ. του ίδιου, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», σε Καραμανωλάκη Β., *Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974*, Εκδόσεις δημοσιογραφικού οργανισμού Λαμπράκη, 2010, σ. 165.

²¹⁷ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος γ’*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ. 73.

κινήματος, όπως και από το ψυχολογικό βάρος της ήττας του «114»²¹⁸. Το κυριότερο όμως, ήταν μια γενιά άγνωστη στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους²¹⁹, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση ούτε να γνωρίζουν τα κοινωνικά τους φρονήματα, ούτε όμως και να τα διαγνώσουν, καθότι ο αριθμός τους ξεπερνούσε τους 70.000 και προέρχονταν από εντελώς ετερόκλητα περιβάλλοντα²²⁰.

Εντός του φοιτητικού κινήματος αναπτύχθηκαν δύο τάσεις σε σχέση με τον αυτοπροσδιορισμό του. Η πρώτη, πιο περιοριστική, εκλάμβανε το κίνημα ως συνδικαλιστικό, ως μέσο διαμαρτυρίας και άσκησης πίεσης για περισσότερη ακαδημαϊκή ελευθερία και καλύτερη χρηματοδότηση²²¹. Η δεύτερη το ήθελε ριζοσπαστικό, να διαδραματίσει ρόλο καταλύτη για την ευρύτερη κινητοποίηση του πληθυσμού ενάντια στη δικτατορία²²². Τελικά, επικράτησε η ριζοσπαστική αντίληψη, αφού ανταποκρινόταν περισσότερο στα αιτήματα της βάσης. Σύμφωνα με την Α. Μαντόγλου, ο κύριος λόγος της εξέγερσης των φοιτητών ήταν τα «αντιδικτατορικά και αντιμπερεαλιστικά αισθήματα, και όχι τα φοιτητικά (...) προβλήματα (...). Τα φοιτητικά προβλήματα έπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο ή μπορούμε να πούμε ότι ήταν καθαρά η αφορμή»²²³.

Προάγγελο των γεγονότων του Πολυτεχνείου αποτέλεσε η αντιδικτατορική διαδήλωση που ακολούθησε το μνημόσυνο του Γ. Παπανδρέου στις 4 Νοεμβρίου 1973. Στη διαμαρτυρία συμμετείχαν χιλιάδες πολίτες. Στήθηκαν οδοφράγματα και ακολούθησε πετροπόλεμος με την αστυνομία, η οποία συνέλαβε 17 άτομα για να παραπεμφθούν σε δίκη ως φυσικοί αυτουργοί²²⁴. Η κίνηση αυτή προκάλεσε με τη σειρά της νέο κύκλο οξυτάτων κινητοποιήσεων. Ο Μαρκεζίνης, «διαβλέποντας τις αρνητικές επιπτώσεις αυτής της αναταραχής, έσπευσε να κλείσει την υπόθεση με την ουσιαστική απαλλαγή των κατηγορουμένων»²²⁵. Ωστόσο, οι εξελίξεις είχαν πάρει οριστικά άλλη τροπή. Την τάση αυτή αναγνώρισε έγκαιρα ο Α. Παπανδρέου, χαρακτηρίζοντας τη διαδήλωση ως «αποφασιστική καμπή στον απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού», ενώ προσέθεσε ότι «η επέμβαση του στρατού και της αστυνομίας και η χρήση ωμής βίας για την αντιμετώπιση του λαού των Αθηνών, αποτελούν τρανή απόδειξη για τον συνεχιζόμενο καταπιεστικό χαρακτήρα του στρατοκρατικού καθεστώτος. Αποτελούν επίσης απόδειξη πως η αδιαλλαξία του λαού κλιμακώνεται»²²⁶. Ύστερα από λίγες ημέρες αμφοτέρως οι εκτιμήσεις του θα επαληθεύονταν.

Στις 14 Νοεμβρίου 1973 φοιτητές από όλες τις σχολές της Αθήνας συγκεντρώνονται στο Πολυτεχνείο και αποφασίζουν την κατάληψή του. Ο αντίκτυπος της ενέργειας αυτής είναι τόσο

²¹⁸ Βλ. Σεφεριάδη Σ., «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν τη δικτατορία (1962-1967)», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 1998, σελ. 24 επ.

²¹⁹ Σεφεριάδης Σ., «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974): προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 2010, σ. 130.

²²⁰ Anderson L., Προσωπικότητες και στάσεις των φοιτητών στα ελληνικά ΑΕΙ, μτφρ. Αδάμη Π., Εκδόσεις Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, 1980, σ. 32 επ.

²²¹ Λυγερός Σ., Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα, τόμος β', Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», 1978, σ. 12-15. Ο συγγραφέας αναφέρεται στο σχέδιο του Γραφείου Εσωτερικού του ΚΚΕ για ένα νέο καταστατικό χάρτη για τα ΑΕΙ.

²²² Οικονόμου Γ., Πολυτεχνείο 1973: Η απαρχή του αυτόνομου κινήματος, Εκδόσεις Νησίδες, 2013, σ. 19.

²²³ Μαντόγλου Α., Εξέγερση του Πολυτεχνείου: Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου – κοινωνίας, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2007, σ. 218.

²²⁴ Καραμανωλάκης Β., «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», σε Καραμανωλάκη Β., Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974, Εκδόσεις δημοσιογραφικού οργανισμού Λαμπράκη, 2010, σ. 171-172.

²²⁵ Λυγερός Σ., Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα, τόμος β', Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», 1978, σ. 48.

²²⁶ Παπανδρέου Α., Ανακοίνωση Τύπου: 4 Νοεμβρίου 1973», σε Φέξη Γ., Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ: λόγοι, άρθρα, συνεντεύξεις, δηλώσεις του Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, Εκδόσεις Λαδιά, 1976, σ. 59.

ισχυρός, ώστε να συμπαρασύρει, τις επόμενες ημέρες, και τα πανεπιστήμια της Θεσσαλονίκης, των Ιωαννίνων και της Πάτρας²²⁷. Εξαρχής η φιλελευθεροποίηση τίθεται στο στόχαστρο. Οι εξεγερμένοι κάνουν λόγο για «*χουντοδημοκρατία*»²²⁸, ενώ μερικά από τα συνθήματα που κυριαρχούν είναι: «*Κάτω οι χουντοεκλογές*», «*Μαρκεζίνη μασκάρá*»²²⁹, αλλά και «*Απόψε πεθαίνει ο φασισμός*»²³⁰. Την επόμενη ημέρα αρχίζει να εκπέμπει και ο αυτοσχέδιος ραδιοφωνικός σταθμός της κατάληψης, κάνοντας διαρκείς αναφορές στο «*αντιστασιακό και αντιδημοκρατικό 'Σύνταγμα' της χούντας*»²³¹. Παράλληλα, όπως θυμάται ο Δ. Χονδροκούκης, «*ένα μεγάλο πλήθος κόσμου συγκεντρώνεται έξω από το Πολυτεχνείο, συντάσσεται με τους σπουδαστές και επαναλαμβάνει τα συνθήματά τους που πλουτίστηκαν με (...) τραγούδια αντιστασιακά (αλλά και συνθήματα αντινατοϊκά-αντικαπιταλιστικά*²³²). *Μόλις τώρα αρχίζει η διαδήλωση να παίρνει πολιτικό χαρακτήρα, ενώ η αστυνομία έφερε ολόγυρα του Πολυτεχνείου ισχυρές δυνάμεις με τεθωρακισμένα αστυνομικά αυτοκίνητα*»²³³. Ο πρύτανης Κονοφάγος αρνείται δύο φορές την είσοδο των αρχών στον χώρο του ασύλου, ενώ προαναγγέλλει την αποστολή τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης στους φοιτητές²³⁴. Οι πολίτες παρακινούνται και πράττουν ανάλογα. Την ίδια ημέρα συγκροτείται και εργατική συνέλευση εντός του Πολυτεχνείου, δίδοντας στην εξέγερση και ταξικά χαρακτηριστικά²³⁵ (υπολογίζεται ότι το 26,7% των συμμετεχόντων ήταν εργατοτεχνίτες, 17,1% φοιτητές, 15,8% ιδιωτικοί υπάλληλοι και 10,3% μαθητές)²³⁶. Λίγο πριν τα μεσάνυχτα, οι καταληψίες υποβάλουν την πρόταση «*να κηρυχθεί γενική απεργία σε όλη τη χώρα και να κληθεί ο λαός στους δρόμους να ανατρέψει της χούντα*», ενώ από τα μεγάφωνα του κτηρίου μεταδίδονταν τα συνθήματα: «*Συμπαράσταση λαέ*», «*Να παραμείνεις λαέ έξω από το Πολυτεχνείο, που είναι η καρδιά της Αθήνας, αυτό επιβάλλει το συμφέρον σου*», «*Γενική απεργία*» κ.λπ.²³⁷. Εντωμεταξύ, ήδη από τις δέκα μ.μ. είχε ξεκινήσει η ρίψη δακρυγόνων από την αστυνομία.

Στις 16 Νοεμβρίου οι εξεγερμένοι ξεκίνησαν να προετοιμάζονται για ενδεχόμενη παραβίαση του ασύλου. Ο μεγάλος αριθμός των διαδηλωτών επιβάλλει από το πρωί την διακοπή της κυκλοφορίας αυτοκινήτων στην Πατησίων. «*Τις πρώτες απογευματινές ώρες και μέχρι τις οκτώ μ.μ., οπότε σημειώνονται οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας, το σύνολο των συγκεντρωμένων εντός και εκτός του Πολυτεχνείου υπερβαίνει τις 30.000*»²³⁸. Επιχειρώντας να εξηγήσει τη μαζικότητα ανταπόκριση της κοινωνίας στο φοιτητικό κάλεσμα, ο Σ. Λυγερός -που συμμετείχε στα γεγονότα- θα έγραφε λίγα χρόνια αργότερα: «*Δίπλα στην εργατική τάξη που από*

²²⁷ Οικονόμου Γ., *Πολυτεχνείο 1973: Η απαρχή του αυτόνομου κινήματος*, Εκδόσεις Νησίδες, 2013, σ. 63.

²²⁸ Λυγερός Σ., *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα, τόμος β'*, Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», 1978, σ. 5.

²²⁹ Σφοίνη Α., «*'Ψωμί-Παιδεία-Ελευθερία': η ιστορική διάσταση του συνθήματος του Πολυτεχνείου*», *Αρχειοτάξιο* 2024 (25), σ. 66-67.

²³⁰ Χονδροκούκης Δ., *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σ. 157.

²³¹ Χατζησωκράτης Δ., *Πολυτεχνείο '73: Αναστοχασμός μιας πραγματικότητας*, Εκδόσεις Πόλις, 2004, σ. 119.

²³² Κουρουνδής Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 165.

²³³ Χονδροκούκης Δ., *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σ. 159.

²³⁴ Ο.π.

²³⁵ Λυγερός Σ., *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα, τόμος β'*, Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», 1978, σ. 82. Στη διακήρυξη της, η εργατική συνέλευση του Πολυτεχνείου έγραφε: «*ο χαρακτήρας του σημερινού αγώνα, που ξεκινώντας από τους φοιτητές αγκαλιάζει τώρα όλο το λαό είναι αγώνας τόσο ενάντια στη στρατιωτική δικτατορία, όσο και στα ξένα και ντόπια μονοπώλια που τη στηρίζουν*». Βλ. *Σκοτεινή Επταετία 1967-1974: η δικτατορία των συνταγματαρχών*, Εκδόσεις του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, 2014, σ. 110.

²³⁶ Για τη σύνθεση των διαδηλωτών βλ. Καλλιβρετάκη Λ., «*Το ζήτημα των θυμάτων: Νεκροί και τραυματίες*», 2003, σ. 46: <https://helios.eic.gr/helios/handle/10442/8782>.

²³⁷ Χονδροκούκης Δ., *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σ. 160.

²³⁸ Ο.π., σ. 162.

ταξικό ένστικτο θα σταθεί στο πλευρό του φοιτητικού κινήματος, ριζοσπαστικοποιημένα από την πολιτική καταπίεση της χούντας, μικροαστικά στρώματα θα δώσουν κι αυτά το αγωνιστικό παρόν. Σημαντικός είναι επίσης και ο ρόλος της προοδευτικής διανοήσης, όπως σημαντική είναι και η ουδετεροποίηση που δημιούργησε το φοιτητικό κίνημα στα μεσοαστικά συντηρητικά μεσοστρώματα. Τις αιτίες αυτής της ουδετεροποίησης που πολλές φορές έχει και ευνοϊκή απόχρωση, θα πρέπει να τις αναζητήσουμε τόσο στους ιδιαίτερους δεσμούς που οι φοιτητές διατηρούν με αυτά τα μεσοστρώματα, μιας και στην μεγάλη πλειοψηφία τους προέρχονται από αυτά, όσο και στην απροσχημάτιστη χουντική καταπίεση και τρομοκρατία, που τα απομάκρυνε από το καθεστώς»²³⁹.

Στις οκτώ και μισή μ.μ. αρχίζει εκ νέου η ρίψη δακρυγόνων και μέχρι τις εννέα και μισή μ.μ. υπολογίζεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί άνω των 100. Εκείνη την ώρα ξεκίνησαν και οι πρώτοι πυροβολισμοί στον αέρα, ενώ συγκεντρωμένοι στην πλατεία Εξαρχείων και Αμερικής φώναζαν «Κάτω οι φασίστες», «Κρεμάλα στη χούντα»²⁴⁰. Αντιστοίχως, οδοφράγματα υψώνονται και στην πλατεία Λαυρίου. Στις δέκα και μισή μ.μ. η αστυνομία άρχισε να πυροβολεί τους διαδηλωτές. Αστυνομικοί με αυτόματα προωθήθηκαν στο Πολυτεχνείο, στη γωνία των οδών Πατησίων και Τοσίτσα, στο εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, αλλά και την οδό 3 Σεπτεμβρίου. «Σφαίρες σφύριζαν πάνω από τα κτήρια του Πολυτεχνείου και τραυματίες σημειώθηκαν μέσα στο Πολυτεχνείο. Τα μεσάνυχτα Παρασκευής προς Σάββατο τα πρώτα τανκς κάνουν την εμφάνισή τους στους Αμπελόκηπους (...). Την ίδια στιγμή ολόκληρη η περιοχή περί το Πολυτεχνείο, περί 3-4 χιλιόμετρα ολόγυρα, εφλέγετο από συγκρούσεις αστυνομίας-διαδηλωτών. Η αστυνομία έδιδε σκληρή μάχη να κυριαρχήσει του χώρου αλλά δεν το κατόρθωνε»²⁴¹. Την 17η Νοεμβρίου στις δύο και τέταρτο π.μ. τα άρματα μάχης παρατάχθηκαν έξω από το Πολυτεχνείο και στις τρεις εισέβαλαν στο κτήριο, συνθλίβοντας την είσοδο, με σκοπό να καταπνίξουν ολοκληρωτικά την εξέγερση. Για την απόφαση αυτή ο Παττακός δήλωσε κυνικά: «Το άρμα επήγε και άνοιξε την πόρτα την οποία είχαν κλειδώσει οι δειλοί, που μπήκαν μέσα για να μην τους πιάσουν. Άνοιξε την πόρτα επομένως. Αντί να την ανοίξει με κλειδί που δεν το είχε, την άνοιξε με τη δύναμη του τανκ»²⁴². Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Θ. Διαμαντόπουλος, μολονότι «ο στρατός ήταν αυτός που πραγματοποίησε το εγχείρημα της βίαιης απομάκρυνσης των καταληψιών, η ακραία αστυνομική βία στις γύρω περιοχές τις αμέσως επόμενες ώρες και ολόκληρη την επόμενη ημέρα ήταν αυτή που έγραψε τον αιματηρό επίλογο της εξέγερσης»²⁴³.

Το Πολυτεχνείο (ως γεγονός) ανέδειξε όψεις του οργανωτικού φαινομένου πέρα και πάνω από τις ιεραρχικά δομημένες οργανώσεις. Για την ακρίβεια, η ιεραρχική διάρθρωση της κατάληψης ήταν αντιστρόφως ανάλογη της μαχητικότητας των καταληψιών και όσων τους υποστήριζαν. Η προκατανόηση των ΚΚΕ και του Γραφείου Εσωτερικού του ΚΚΕ²⁴⁴ αναφορικά με τα γεγονότα

²³⁹ Λυγερός Σ., *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα, τόμος β'*, Εκδοτική Ομάδα «Εργασία», 1978, σ. 7.

²⁴⁰ Χονδροκούκης Δ., *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σ. 163.

²⁴¹ Ο.π.

²⁴² Βλ. *Πώς μπήκε το τανκ στο Πολυτεχνείο*,: <https://www.youtube.com/watch?v=1-e14trtJM8>.

²⁴³ Διαμαντόπουλος Θ., «Η δικτατορία των συνταγματαρχών: 1967-1974», σε Κωφό Ε., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 37, Εκδοτική Αθηνών, 2015, σ. 84.

²⁴⁴ Στο φύλλο 8 της Πανσπουδαστικής (ΑΝΤΙ-ΕΦΕΕ) που εξέφραζε τις θέσεις του ΚΚΕ δημοσιεύθηκε καταγγελία «σ' όλο το σπουδαστικό κόσμο, τη νεολαία και το λαό για τις αφηνιασμένες προσπάθειες της χουντικής ΚΥΠ και των πληρωμένων πραχτόρων της, να διαστρέψουν, απ' την αρχή της μεγαλειωδικής εκδήλωσης μες το Πολυτεχνείο, την πορεία και το περιεχόμενό της (...), ενώ περαιτέρω καταγγελλόταν η «προσχεδιασμένη εισβολή στον χώρο του Πολυτεχνείου την Τετάρτη 14 Νοέμβρη, 350 περίπου οργανωμένων πραχτόρων της ΚΥΠ (...) με σκοπό να προβάλλουν με κάθε μέσο τραμπουκισμού και προβοκάτσιας γελοία και αναρχικά συνθήματα που δεν εκφράζανε τη στιγμή και τις συγκεκριμένες δυνάμεις». Στις 16 Νοεμβρίου του 1973 ο γραμματέας του Γραφείου Εσωτερικού του ΚΚΕ Μ. Δρακόπουλος εφιστούσε την προσοχή ότι «(...) παράλληλα με το ευρύτατο δημοκρατικό-ενωτικό κίνημα που αξιώνει

της 14ης Νοεμβρίου του 1973 δεν θα τους επέτρεπε να προσδώσουν σε αυτά χαρακτήρα εξέγερσης²⁴⁵. Τον ρόλο αυτό ανέλαβε η συντονιστική επιτροπή της κατάληψης, η οποία κατόρθωσε να συνθέσει τις διαφορετικές και πολλές φορές αντιφατικές μεταξύ τους πολιτικές γραμμές (ΚΚΕ, Γραφείο Εσωτερικού του ΚΚΕ, ΠΑΚ, ΕΚΚΕ, ΟΜΛΕ, ΟΣΕ, αναρχικός-αυτόνομος χώρος και ανένταχτοι-δημοκράτες φοιτητές²⁴⁶), παράγοντας συνεκτικό πολιτικό λόγο. Η εξέγερση υπήρξε -σύμφωνα με τον Σ. Σεφεριάδη- παραδειγματική αυτού που «στη θεωρία των συλλογικών δράσεων αποκαλείται συγκρουσιακή παρεμπόδιση: ούτε καθαρή βία ούτε όμως και άνευρη διαπραγμάτευση»²⁴⁷. Οι δράσεις που αναλήφθηκαν ανέδειξαν τόσο την εγγενή βία του δικτατορικού καθεστώτος, όσο και τον ηρωισμό των καταληψιών-διαδηλωτών, οι οποίοι αφήφισαν τον ατομικό κίνδυνο. Επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι πολιτικές συνέπειες της εξέγερσης και η συνακόλουθη δολοφονική καταστολή²⁴⁸ ανέδειξαν: α) τη δομική αστάθεια του κράτους εκτάκτου ανάγκης, β) την πλήρη αποκοπή του από τις συντελούμενες διεργασίες σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών, γ) το όριο αντοχής της διαδικασίας νομιμοποίησης που επιχείρησε και δ) την τελειωτική αποτυχία του να επιτύχει οποιαδήποτε μορφή

την είσοδο στη δημοκρατική ομαλότητα, σκοτεινές δυνάμεις εργάζονται για να φράζουν το δρόμο προς την κατεύθυνση αυτή και οργανώνουν προκλήσεις για να δικαιολογήσουν την επιβολή στρατιωτικών μέτρων». Βλ. Δήλωση του συντρόφου Μπάμπη Δρακόπουλου (16/11/1973), ΚΟΜΕΠ: Έκδοση του Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού, 9-11/1973, σ. 3. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα τελευταία χρόνια καταγράφεται μια κακόπιστη αναπαραγωγή των σχετικών αποσπασμάτων με απώτατο στόχο την απαξίωση της συμβολής του συγκεκριμένου χώρου στον αντιδικτατορικό αγώνα. Οι ανησυχίες που εκφράστηκαν, αν και διανεύστηκαν, δεν ήταν έωλες, στον βαθμό που πράγματι υπήρχαν ομάδες, όπως η Κ4Α, οι οποίες θα ήταν πρόθυμες να διαδραματίσουν έναν ανάλογο ρόλο.

²⁴⁵ Σεφεριάδης Σ., «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974): προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 2010, σ. 131.

²⁴⁶ Μαντόγλου Α., *Εξέγερση του Πολυτεχνείου: Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου – κοινωνίας*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2007, σ. 189.

²⁴⁷ Σεφεριάδης Σ., «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974): προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 2010, σ. 132.

²⁴⁸ Το ζήτημα του ακριβούς αριθμού των νεκρών κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και την επιχείρηση καταστολής της, παραμένει ακόμη και σήμερα ένα δισεπίλυτο πρόβλημα. Σύμφωνα με τον καθηγητή Λ. Καλλιβρετάκη έχουν ταυτοποιηθεί πλήρως 24 νεκροί (προσωπικά στοιχεία και συνθήκες θανάτου), ενώ 16 παραμένουν ανώνυμοι: Κοντομάρης Σ. (ετών 57), Κομνηνός Δ. (ετών 17), Μιχαήλ Σ. (ετών 57), Engeland T. M. (ετών 22), Φάμελλος Β. (ετών 26), Σαμούρης Γ. (ετών 22), Κυριακόπουλος Δ. (ετών 35), Μαρίνος Σ. (ετών 31), Μαρκούλης Ν. (ετών 24), Αργυροπούλου Αικ. (ετών 76), Καραγεώργης Σ. (ετών 19), Καραμανής Μ. (ετών 23), Σπαρτίδης Α. (ετών 16), Παπαϊωάννου Δ (ετών 60), Γεριτσίδης Γ. (ετών 47), Μπεκιάρη Β. (ετών 17), Θεοδωράς Δ. (ετών 5 ½), Βασίλειος Α. (ετών 43), Παπαθανασίου Α. (ετών 59), Κούμπος Α. (ετών 63), Μυρογιάννης Μ. (ετών 20), Παντελάκης Κ. (ετών 44), Κολινιάτης Ε (ετών 47), Μικρώνης Ι (ετών 22). Βλ. του ίδιου, «*Επώνυμοι νεκροί του Πολυτεχνείου*», σε Καραμανωλάκη Β., *Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974*, Εκδόσεις δημοσιογραφικού οργανισμού Λαμπράκη, 2010, σ. 197 επ. Βεβαίως, όσον αφορά τους ανώνυμους έχουν γίνει αναφορές για πολύ μεγαλύτερους αριθμούς. Για παράδειγμα υπάρχει η πολύ ενδιαφέρουσα η έρευνα του Δ. Χονδροκούκη, η οποία δημοσιεύθηκε λίγους μήνες μετά τα γεγονότα: «*Το μέγα ερώτημα: Πόσοι σκοτώθηκαν; Βέβαια ο αριθμός των 13 νεκρών που ανακοίνωσαν οι δικτάτορες μόνον ως αστεία δικαιολογία μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε. Μάρτυρες ομιλούν για 350 τουλάχιστον νεκρούς και για πολλές εκατοντάδες τραυματιών. Εάν δε ληφθεί υπόψη ότι νεκροί σημειώθηκαν και πέρα του τριημέρου του Πολυτεχνείου, και ότι μυστικές έρευνες που έγιναν με στοιχεία που παρεχώρησαν γιατροί και τα νοσοκομεία και το νεκροτομείο θα πρέπει να παραδεχθούμε νεκρούς πολλούς, περισσότερους και από τον αριθμό των 350. Κηδευτήκαν πολύ μυστικά πάρα πολλοί νεκροί. Στο νεκροταφείο Ζωγράφου έφθασε στις πρώτες ώρες εκείνου του Σαββάτου ένα στρατιωτικό αυτοκίνητο γεμάτο πτώματα. Το είδαν και το βεβαιώνουν μάρτυρες. Στην ίδια περιοχή βρέθηκε ομαδικός τάφος. Στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, που είχε χρησιμοποιηθεί από τους Ναζί, βασανίστηκαν και τάφηκαν εκεί μερικοί συλληφθέντες. Άλλοι αυτόπτες μάρτυρες βεβαιώνουν ότι πολλοί γονείς, στους οποίους είχαν δοθεί τα παιδιά τους, είχαν απειληθεί να μην πουν τίποτα. (...). Χιλιάδες είναι οι τραυματισμένοι που δεν καταγγέλλθηκαν από φόβο αντεκδικήσεων και πολλές άλλες χιλιάδες οι ελαφρότερα τραυματισμένοι που δεν φανερώθηκαν από φόβο, ενώ άλλοι αποτελειώθηκαν μολονότι ήταν τραυματίες». Βλ. το ίδιο, *Ο γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σ. 165-166.*

συναίνεσης. Οι ως άνω εξελίξεις σηματοδότησαν όχι μόνο το τέλος της φιλελευθεροποίησης, αλλά και την ολοκληρωτική κρίση της στρατιωτικής δικτατορίας²⁴⁹, η οποία γνώρισε μια άνευ προηγουμένου συρρίκνωση της κοινωνικής της βάσης²⁵⁰.

Ιστ) Η ανατροπή του Παπαδόπουλου και το τέλος του «Συντάγματος» του 1973

Στον απόηχο της εξέγερσης της 17ης Νοεμβρίου 1973, ο Γ. Παπαδόπουλος, με το π.δ. 411/1973, κήρυξε εκ νέου τον στρατιωτικό νόμο στη χώρα. Παράλληλα, εκδόθηκαν έξι προκηρύξεις, όλες πολλαπλά παράνομες σε σχέση με το «Σύνταγμα» του 1973, που διέλυαν 28 φοιτητικά, νεανικά και μορφωτικά σωματεία²⁵¹. Στο διάγγελμά του, ο δικτάτορας έκανε λόγο για «*αναρχικός εκδηλώσεις μιας οργανωμένης μειοψηφίας (...) μηδενιστικής*»²⁵² που τον οδήγησαν να λάβει μέτρα για την «*αποκατάσταση της διασαλευθείσης τάξεως*», ενώ υποσχέθηκε ότι «*το ανεκτίμητον αγαθόν της δημοσίας τάξεως θα κατοχυρωθή εν τη πορεία της χώρας προς την ομαλήν δημοσίαν ζωήν*»²⁵³. Σε αντίστοιχες δηλώσεις προς τους αξιωματικούς του πενταγώνου προέβη και ο Σ. Μαρκεζίνης, ο οποίος, αφού συνεχάρη το στρατό για τις ενέργειές του, υποστήριξε ότι «*ο εχθρός του έθνους και της δημοκρατίας δεν θα περάσει. Πάλιν ημείς θα είμεθα οι νικηταί. Το Κράτος, το Έθνος, η υγιής κοινωνία*»²⁵⁴. Περαιτέρω, διαβεβαίωσε «*τους ηγέτας των ενόπλων δυνάμεων, ότι οι υποκινηταί των γεγονότων του Πολυτεχνείου που εργάζονται για τη ματαίωση των εκλογών θα αποτύχουν*»²⁵⁵. Εντούτοις, οι ισχυρισμοί των δύο ανδρών αναφορικά με την επιστροφή στην κανονικότητα ήταν ανεργάσιμοι. Το καθεστώς βρισκόταν πλέον σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με την 1η Ιουνίου 1973, υπό το βάρος του λαϊκού αναβρασμού και του διεθνούς αποτροπιασμού²⁵⁶, ενώ ήδη είχαν ενεργοποιηθεί αντίρροπες δυνάμεις μέσα στο στράτευμα. Έτσι, στις 25 Νοεμβρίου 1973 έλαβε χώρα εσωτερικό πραξικόπημα με επικεφαλής τους Δ. Ιωαννίδη, Σ. Γκιζίκη και Γ. Μπονόμο, που οδήγησε στην πτώση του Παπαδόπουλου. Ο τελευταίος συνελήφθη μαζί με την οικογένειά του στην εξοχική κατοικία που τους είχε παραχωρηθεί στο Λαγονήσι από τον Α. Ωνάση. Τους επιδόθηκε μια λιτή ανακοίνωση, υπογεγραμμένη από την «*Επαναστατική Επιτροπή*», η οποία ανέφερε: «*Απαιτήσει των Ενόπλων Δυνάμεων· Έχετε υποβάλει την παραίτησίν*

²⁴⁹ Ρήγος Α., «*Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία*», σε Αθανασάτου Γ., Ρήγο Α. και Σεφεριάδη Σ., *Η δικτατορία: 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 250.

²⁵⁰ Κουρουνηδής Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 166.

²⁵¹ Βεγλερής Φ., «*Ο στρατιωτικός νόμος*», σε Βεγλερή Φ., *Άρθρα: 1974-1981*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 16. Μάλιστα, ο συγγραφέας υπενθυμίζει ότι αυτός ο στρατιωτικός νόμος ίσχυσε και το πρώτο διάστημα της μεταπολίτευσης, ώστε «*οι πρώτες και στοιχειώδεις ελευθερίες των Ελλήνων να στηρίζονται επάνω στην καλή θέληση και στη φιλελεύθερη πρόθεση της κυβερνήσεως και διαφόρων υπηρεσιών του κράτους, κυρίως των στρατιωτικών και των αστυνομικών*» (σ. 19).

²⁵² Ο.π., σ. 15. Ο Βεγλερής εύστοχα παρατηρεί ότι η αναφορά σε «*ανατρεπτικά στοιχεία*» διαμορφώνει μια έννοια πλατύτερη και πιο εύπλαστη σε σχέση με τους κομμουνιστές.

²⁵³ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 917-918.

²⁵⁴ Κωστόπουλος Τ., «*Πως γλύτωσε ο Μαρκεζίνης;*», Εφημερίδα των Συντακτών (16/7/2017).

²⁵⁵ Χονδροκούκης Δ., *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σ.176. Σε αντίστοιχες δηλώσεις προέβη και ο υφ. Ζουρνατζής: «*Οι δήθεν πολιτικοί ηγέτες φαυλοκράτες Κανελλόπουλος, Ζίγδης κι άλλοι ας τολμήσουν να περάσουν απ' την οδόν Πανεπιστημίου· θα τους πτύει ο κόσμος, γιατί υποκίνησαν τους κομμουνιστάς του Πολυτεχνείου*».

²⁵⁶ Βλ. Καραμανωλάκη Β., «*Χρονολόγιο*», σε Καραμανωλάκη Β., *Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974*, Εκδόσεις δημοσιογραφικού οργανισμού Λαμπράκη, 2010, σ. 20.

σας εσείς, ο κ. αντιπρόεδρος και η κυβέρνηση Μαρκεζίνη. Τας εξελίξεις θα τας παρακολουθήσετε από της τηλεοράσεως. Θα διαφυλαχθή το κύρος σας ως και της οικογενείας σας»²⁵⁷.

Πολλές υποθέσεις έχουν διατυπωθεί αναφορικά με τα κίνητρα των πραξικοπηματιών. Εκ προοιμίου πάντως, πρέπει να αποκλεισθεί η θεωρία ότι ο Παπαδόπουλος ανετράπη, επειδή αρνήθηκε να συνδράμει τις ΗΠΑ και το Ισραήλ κατά τη διάρκεια του Δ΄ Αραβοϊσραηλινού πολέμου. Τεκμηριωμένες έρευνες αποδεικνύουν ότι η Ελλάδα μαζί με την Πορτογαλία του δικτάτορα Caetano υπήρξαν οι κυριότεροι σύμμαχοι των ΗΠΑ κατά τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα, το καθεστώς είχε παραχωρήσει άδεια πλήρους χρήσης του λιμένος της Σούδας από τον έκτο στόλο, τη χρήση του ελληνικού εναέριου χώρου, αλλά και των ελληνικών αεροδρομίων για εφοδιαστική υποστήριξη²⁵⁸.

Από την άλλη, πειστικότερη εμφανίζεται μια προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία ο Παπαδόπουλος ανετράπη από μια συνωμοσία χαμηλόβαθμων και μεσαίων, κατά βάση, αξιωματικών που εξέφραζαν την ανησυχία τους για την πορεία του καθεστώτος. Σύμφωνα με τον Μπονάνο «*αι Ένοπλοι Δυνάμεις είχαν αρχίσει να φθείρονται από την άσκηση της εξουσίας (...). Παρατηρούντο φαινόμενα διαφθοράς και εκμαυλισμού (...). 'Η πορεία του Καθεστώτος δεν ήτο η ενδεδειγμένη (...). (Το καθεστώς) κάπου είχε χάσει μέρος των προσανατολισμών του. Και η ανάγκη διορθωτικής παρεμβάσεως (...) ήτο επιβεβλημένη*»²⁵⁹. Η φιλελευθεροποίηση εκλαμβάνόταν ως η αναίρεση του κινήματος της 21ης Απριλίου του 1967 και των αρχικών του στόχων. Η αντίληψη αυτή εκφράστηκε δημόσια από τον Ι. Λαδά, κατά την παράδοση του χαρτοφυλακίου του (υπ. κοινωνικών υπηρεσιών) στον Χ. Παναγιωτόπουλο, όταν αναφώνησε: «*ο ισχυρισμός ότι η Επανάσταση έληξε μού γεννά τας απορίες: Πώς έληξε; Διατί έληξε; Ποιοι την έληξαν;*»²⁶⁰. Τέλος, η δυσαρέσκεια συγκεντρωνόταν και ειδικά απέναντι στο πρόσωπο του Παπαδόπουλου, στον οποίο καταλόγιζαν «*μεγιστανική νοοτροπία*»²⁶¹ (π.χ. ο Ιωαννίδης τον κατηγορούσε ότι καταχράστηκε τα έσοδα του εράνου για το «*Τάμα του Έθνους*»)²⁶² και «*συγκέντρωση τόσων αξιωμάτων και τίτλων (Πρόεδρος της Δημοκρατίας, πρωθυπουργός, υπουργός εθνικής αμύνης, αντιβασιλεύς) που εμείωνε την σοβαρότητα του καθεστώτος και του προσέδιδε έναν χαρακτήρα απαράδεκτον*»²⁶³. Το τελευταίο αυτό ζήτημα, όπως και οι ουσιαστικές-νομικές συνέπειές του, επισημάνθηκαν και από το νέο δοτό πρωθυπουργό Α. Ανδρουτσόπουλο στο διάγγελμά του στις 29 Νοεμβρίου 1973. Ο τελευταίος υποστήριξε ότι κανένα άτομο δεν «*δύναται να ασκή την πλήρη κυριαρχική εξουσίαν, αλλά αυτή πρέπει να κατανέμεται μεταξύ του εκτελεστικού, του νομοθετικού και του δικαστικού κλάδου (...). Η συγκέντρωση όλων των εξουσιών εις τας αυτάς χείρας αποτελεί αυτόν τούτον τον ορισμόν της τυραννίας. (...) Το ισχύον συνταγματικόν καθεστώς (...) επιβάλλει τον έλεγχον των πάντων υπό του ενός. Δημιουργείται υπερσυγκέντρωσις εξουσιών εις δύο μόνο χείρας. (...) Οι θεσμοί (...) μετατρέπονται απροσηματίστως εις μέσα διατηρήσεως (...)* της

²⁵⁷ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 918.

²⁵⁸ Καλλιβερέτακης Λ. «*Το ελληνικό δικτατορικό καθεστώς στη συγκυρία του μεσανατολικού πολέμου του 1973*», *ΜΝΗΜΩΝ* 2013-2014 (33), σ. 216-217.

²⁵⁹ Τζώρτζης Γ., «*Η μεταπολίτευση που δεν έγινε: Μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του πειράματος Μαρκεζίνη*», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 2007, σ. 369.

²⁶⁰ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Δικτατορίας 1961-1974 Τόμος γ΄*, Εκδόσεις Καπόπουλος, 1975, σ.31.

²⁶¹ Χονδροκούκης Δ., *Ο Γολγοθάς της ελληνικής δημοκρατίας*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974, σ.175.

²⁶² Παπαϊωάννου Κ., *Άγρια Ιστορία για μεγάλα παιδιά*, Εκδόσεις Πόλις, 2021, σ. 202.

²⁶³ Τζώρτζης Γ., «*Η μεταπολίτευση που δεν έγινε: Μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του πειράματος Μαρκεζίνη*», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 2007, σ. 369.

εξουσίας»²⁶⁴. Όλα αυτά φαίνεται να επαληθεύουν την υπόθεση του καθηγητή Δ. Χαραλάμπη ότι «όπως η απομάκρυνση της ηγεσίας του ΙΔΕΑ από τους ουσιαστικούς στόχους της οργάνωσης, από το 55 και μετά, οδήγησε στη δημιουργία και τελικά στην ενεργοποίηση της χούντας των συνταγματαρχών, έτσι και η προσπάθεια νομιμοποίησης της στρατιωτικής δικτατορίας, οδήγησε στην ενεργοποίηση του Ιωαννίδη»²⁶⁵. Μάλιστα, η στασιαστική κίνηση σχεδιαζόταν μήνες πριν τα γεγονότα του Πολυτεχνείου για τα τέλη του Νοεμβρίου του 1973²⁶⁶.

Έτσι, ενταφιάστηκε οριστικά η «πρώτη μεταπολίτευση» και ξεκίνησε η τρίτη και πιο άγρια περίοδος της δικτατορίας²⁶⁷. Ο Σ. Παττακός θυμάται πως ο Ιωαννίδης έκανε εξ αρχής εμφανείς τις προθέσεις του: «Δεν παίζουμε. Θα κάνουμε δικτατορία, θα στείλουμε όλους τους αντιπάλους μας εξορία στα νησιά και να μείνουμε για 30 χρόνια»²⁶⁸. Πράγματι, η τελευταία αυτή φάση σηματοδεύτηκε από: α) την επαναλειτουργία του στρατοπέδου συγκέντρωσης στη Γυάρο, β) την έξαρση της αστυνομικής βίας εναντίον των πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος²⁶⁹, αλλά και γ) την παντελή έλλειψη κάθε επίφασης νομιμότητας. Την περίοδο μεταξύ 25ης Νοεμβρίου 1973 και 20ής Ιουλίου 1974 (εισβολή στην Κύπρο και πτώση του καθεστώτος Ιωαννίδη)²⁷⁰ δημοσιεύθηκαν μόνο δύο συντακτικές πράξεις, οι οποίες ανέθεταν τη συντακτική εξουσία στο υπουργικό συμβούλιο και καταργούσαν μια πληθώρα συνταγματικών διατάξεων (συντακτική πράξη 1 της 17ης Δεκεμβρίου 1973), όπως και το Συνταγματικό Δικαστήριο (συντακτική πράξη 2 της 31ης Δεκεμβρίου 1973).

Ο Μ. Πλωρίτης, έναν χρόνο αργότερα, αναστοχαζόμενος την επταετία, έγραφε χαρακτηριστικά: «Απηνής και, συχνά κεραυνοβόλα ήταν η νομοτέλεια των χρόνων τούτων»²⁷¹. «Ο σαρκαστικός μηχανισμός του 'δράσαντι-παθείν' λειτούργησε (...) με αμείλικτη ωρολογιακή ακρίβεια: (...) Για τον Ανότατο Άρχοντα που 'ενέδωσε' στους πραξικοπηματίες και προσυπέγραψε την κατάργηση του Συντάγματος (ποδοπατημένου ήδη απ' τον ίδιο), 'νέμεση' στάθηκε το οικτρό του αντί-πραξικόπημα, κι η καθαίρεσή του απ' τους 'πατριώτες' εκείνους που ήταν 'πεπεισμένος πώς ό,τι έκαναν, το έκαναν για να σώσουν την χώρα'. (...) Για την απριλιανή 'τριαδική αδελφότητα' των πρακτόρων-δικτατόρων (...) 'νέμεση' στάθηκε το πραξικόπημα του Νοέμβρη 1973, χαλκευμένο, το ίδιο γκανγκστερικά από τους αγνούς, 'παρθένους' συνεργούς τους... Για τους αρχολίπαρους 'πολιτικούς άνδρες', που άρπαζαν βουλιμιώνοντας το κόκκαλο της πρωθυπουργίας για να συμπράξουν στην κωμωδία της 'πολιτικοποίησης' της δικτατορίας, και που ' ανέλαβαν την ευθύνη για την σφαγή του Πολυτεχνείου, 'νέμεση' στάθηκε το Πολυτεχνείο το ίδιο, και η περιφρόνηση των διαδόχων τους...

²⁶⁴ Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνας Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σ. 921.

²⁶⁵ Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εκδόσεις Εξάντας, 1985, σ. 287.

²⁶⁶ Βλ. σχετική παραδοχή Α. Παλαΐνη στο *ΑΛΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΜΥΘΟΙ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ*: <https://www.youtube.com/watch?v=VmlSbWjzWNw&t=241s>.

²⁶⁷ Μπουζιάς Α., «Αφιέρωμα-Δικτατορία των Συνταγματαρχών: οι συνταγματικοί πειραματισμοί», 2020: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/diktatoria-ton-syntagmatarxon-oi-syntagmatikoi-peiramatismoi-1967-1974/>.

²⁶⁸ Τζώρτζης Γ., «Η μεταπολίτευση που δεν έγινε: Μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του πειράματος Μαρκεζίνη», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 2007, σ. 370.

²⁶⁹ Αλιβιζάτος Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία*, Εκδόσεις Πόλις, 2012, σ. 427.

²⁷⁰ Για μια επισκόπηση των γεγονότων που ακολούθησαν την εισβολή στην Κύπρο και οδήγησαν στην πτώση της δικτατορίας βλ. Κασιμάτη Γ., *Οι βάσεις του πολιτεύματος και οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022, σ. 1-4.

²⁷¹ Πλωρίτης Μ., *Μέγιστον μάθημα: απ' τη δικτατορία στη δημοκρατία*, Εκδόσεις Φυτράκη, 1975, σ. 60.

Για τους νοεμβριανούς, 'απρόσωπους' βασιβουζούκους, νέμεση στάθηκε το εθνοκτόνο πραξικόπημα στην Κύπρο»²⁷².

Ιζ) Η αδυναμία νομιμοποίησης του «Συντάγματος» του 1973 υπό το φως της συνταγματικής θεωρίας

Η φιλελευθεροποίηση, πολύ πριν το εσωτερικό πραξικόπημα του Ιωαννίδη ή την εξέγερση του Πολυτεχνείου, υπονομεύθηκε από τη γενέθλια πράξη της, το «Σύνταγμα» του 1973. Το τελευταίο απέτυχε να αποσπάσει την αφοσίωση εκείνων που αποσκοπούσε να εκφράσει. Δηλαδή, δεν κατόρθωσε να νομιμοποιηθεί έναντι των πολιτών, ναρκοθετώντας -παράλληλα- και τη μετάβαση στον κοινοβουλευτισμό. Τούτη η διαπίστωση ισχύει για όλες τις εκδοχές της συνταγματικής νομιμοποίησης, τόσο την αρχική, όσο και την επιγενόμενη.

Σύμφωνα με μία άποψη (*originalism*), το Σύνταγμα που θεμελιώνεται στη λαϊκή συντακτική εξουσία, «αντλεί από αυτήν την κανονιστική του ισχύ και την απώτερη νομιμοποίησή του»²⁷³. Εξ αυτού, η διερεύνηση της ιστορικής «βούλησης» του συντακτικού νομοθέτη είναι κομβικής σημασίας²⁷⁴. Ο σεβασμός των αρχικών νοημάτων θεωρείται ότι διασφαλίζει τα δικαιώματα σε τέτοιο βαθμό, «ώστε οι μέλλουσες γενιές να μην μπορούν να τα αφαιρέσουν», σε περίπτωση που η κοινωνία αντί να προοδεύσει, «αποσυντεθεί»²⁷⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, η αναζήτηση της νομιμοποίησης συμβαδίζει με την αναζήτηση «του νοήματος των λέξεων έτσι όπως γινόταν, γενικά, αντιληπτές όταν θεσπίστηκε το Σύνταγμα (*original meaning*) ή έτσι όπως τις αντιλαμβάνονταν, ειδικά, οι συντάκτες του (*original intent*)»²⁷⁶. Το «Σύνταγμα» του 1973, όμως, δεν υπήρξε προϊόν της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά επιβλήθηκε εκ των άνω και επικυρώθηκε με μια απολύτως απαράδεκτη και νόθα δημοψηφισματική διαδικασία. Πολύ δε περισσότερο, το αυθεντικό νόημα των διατάξεών του ήταν φαύλο. Για παράδειγμα το άρθρο 11 παρ. 2 Σ όριζε ότι «αι βάσανοι και η γενική δήμευσις απαγορεύονται». Εντούτοις, σύμφωνα με τον Κ. Γεωργόπουλο, η εν λόγω διάταξη δεν είχε πρακτική, αλλά μόνο συμβολική αξία, ενώ όπως υποστήριζε: «Ε, κι αν ρίξει ο χωροφύλακας και κανένα χαστούκι παραπάνω, δεν χάθηκε ο κόσμος»²⁷⁷. Αυτή η διγλωσσία ίσχυε για την πλειοψηφία των διατάξεων που, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τυποποιούσαν με αυξημένη κανονιστική ισχύ την παρασυνταγματική νομιμότητα.

²⁷² Ο.π., σ. 58-59.

²⁷³ Μανιτάκης Α., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τομ. Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004, σ. 252.

²⁷⁴ Σπυρόπουλος Φ., *Η ερμηνεία του Συντάγματος: εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σ. 57-62.

²⁷⁵ Scalia A., «*Common Law Courts in Civil Law System: The role of United States Federal Courts in interpreting the Constitution and Laws*», σε Gutmann A., *A Matter of Interpretation: The Federal Courts and the Law*, Princeton University Press 1997, σ. 40.

²⁷⁶ Καϊδατζής Α., «*Αντίστροφος οριζιναλισμός και ελιτιστικός ευρωπαϊσμός: η σημειολογία της απόφασης για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια*», 2025: <https://nomarchia.gr/αντίστροφος-οριζιναλισμός-και-ελιτ/>.

²⁷⁷ Μαυρογορδάτος Θ. Γ., 1975: *Αγωνίες για το νέο Σύνταγμα*, Εκδόσεις Πατάκη, 2025, σ. 13. Ο συγγραφέας (παλιός φοιτητής του Γεωργόπουλου) μνημονεύει σχετική απάντηση του καθηγητή σε ερώτηση σχετικά με τον βασανισμό μάρτυρα μίας υπόθεσης από τη χωροφυλακή. Υπενθυμίζεται ότι ο Γεωργόπουλος δεν ήταν μόνο μέλος της επιτροπής σύνταξης του «Συντάγματος» του 1968 (που περιείχε την ίδια διάταξη), αλλά -κατά τον Ν. Αλιβιζάτο- και ο πλέον έγκυρος σχολιαστής των συνταγματικών κειμένων της δικτατορίας (βλ. του ίδιου, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία*, Εκδόσεις Πόλις, 2012, σ. 434). Υπό αυτή την έννοια η πένα του εκφράζει τόσο το *original intent*, όσο και το *original meaning*.

Συνεπώς, το «Σύνταγμα» του 1973 δεν είχε παρελθόν-ιστορία από την οποία θα μπορούσε να εξάγει νομιμοποιητικά ερείσματα. Όπως αποδείχθηκε, δεν θα κατόρθωνε να βρει ούτε στο μέλλον. Σύμφωνα με τον J. Balkin το δημοκρατικό Σύνταγμα συγκροτείται ως ένα τρίπτυχο. Αποτελεί: α) τον «θεμελιώδη νόμο», που εγκαθιδρύει ένα σταθερό πλαίσιο διακυβέρνησης, απονέμοντας δικαιώματα, καθήκοντα, εξουσίες και ευθύνες²⁷⁸, β) τον «υπέρτατο νόμο», που εμφανίζεται ως πηγή αξιών και αρχών (δημοκρατική αρχή, αρχή της ισότητας, γενική αρχή της ελευθερίας κ.λπ.), οι οποίες παρακινούν τους πολίτες στην πραγμάτωσή τους²⁷⁹ και γ) τον «δικό μας νόμο», αφενός επειδή έλκει την καταγωγή του από τη λαϊκή συντακτική εξουσία, αφετέρου επειδή εμφανίζεται ως ένα «ανολοκλήρωτο σχέδιο»²⁸⁰ που εξουσιοδοτεί τους κοινωνούς του να το αναπτύξουν και να το βελτιώσουν. Οι διαφορετικές γενιές, που εμπλέκονται στη διαδικασία συνταγματικής ανάπτυξης (μέσω της ερμηνείας του κειμένου²⁸¹ και της δημιουργίας συνταγματικών κανόνων που αντικαθιστούν ή επικαλύπτουν τους παλαιότερους²⁸²), συσσωματώνονται σε ένα ενιαίο διαχρονικό υποκείμενο, τον λαό, «που θέτει τον εαυτό του υπό την σκέπη του Συντάγματος και στον οποίο το Σύνταγμα ανήκει»²⁸³.

Η ατελής φύση του Συντάγματος και η διαρκής ενασχόληση του λαού με αυτό προκύπτουν από τη διάσταση μεταξύ α) της δεοντολογικής πρόσληψής του καταστατικού χάρτη (και των συνακόλουθων ερμηνευτικών δυνατοτήτων που αυτή διανοίγει) και β) του πραγματικού Συντάγματος (*constitution in practice*)²⁸⁴, όπως συντίθεται από το κείμενο, τους εκτελεστικούς νόμους, τις λοιπές νομοθετικές εφαρμογές, τη συνταγματική πρακτική²⁸⁵ και τη νομολογία του²⁸⁶.

²⁷⁸ Balkin J., *Το Ζωντανό Σύνταγμα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Α., Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 117. Σύμφωνα με τους πατέρες του αμερικανικού Συντάγματος οι διακηρύξεις των δικαιωμάτων δεν είναι μια απαραίτητη συνθήκη για τα Σύνταγματα. Οι πρώιμες διακηρύξεις δικαιωμάτων ήταν πραγματικά συμπληρώματα και λειτουργούσαν ενισχυτικά στο συνολικό «προστατευτικό σχέδιο». Υποδείκνυαν στους κυβερνώντες ορισμένους απαραβίαστους χώρους ελευθερίας, δηλαδή τι δεν μπορούσαν να πράξουν. Σταδιακά, οι χάρτες των δικαιωμάτων επεκτάθηκαν, περιλαμβάνοντας θετικές υποχρεώσεις, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα. Σήμερα, τα δικαιώματα βρίσκονται στο απόγειό τους. Μπορεί «όμως κάποιος να αμφισβητήσει το κατά πόσον η μεταμόρφωσή τους σε πρακτικά δικαιώματα εξακολουθεί να ανήκει στο συνταγματικό υλικό». Βλ. Sartori G., *Συγκριτική συνταγματική μηχανική: μια διερεύνηση των δομών, των κινήτρων και των αποτελεσμάτων*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2007, σ. 294-295.

²⁷⁹ Balkin J., *Το Ζωντανό Σύνταγμα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Α., Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 118.

²⁸⁰ Κοντιάδης Ξ., *Πώς γράφεται το Σύνταγμα; Συνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 23.

²⁸¹ Για τον κανονισμό της Βουλής ως μια μορφή τέτοιας ερμηνείας βλ. Ακουμανάκη Κ. Δ., «Η επίδραση του κανονισμού της Βουλής στην ερμηνεία του Συντάγματος», e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2026 (17), σ. 34 επ.

²⁸² Balkin J., *Το Ζωντανό Σύνταγμα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Α., Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 192.

²⁸³ Ο.π., σ. 119.

²⁸⁴ Επισημαίνεται ότι το *constitution in practice* (αν και παρουσιάζει ομοιότητες) είναι διαφορετικό από το *material constitution*. Για το πρώτο βλ. Χρυσόγονο Κ., *Η 'μεγάλη πορεία' προς την αποθέωση*, Εκδόσεις Επίκεντρο, 2011, σ. 15. Για την έννοια και τη θεωρητική θεμελίωση του δευτέρου βλ. Ανθόπουλο Χ., «Το Σύνταγμα πίσω από το Σύνταγμα. Ιστορία και κριτική της έννοιας του πραγματικού Συντάγματος», σε Ανθόπουλο Χ. και Καμτσίδου Ι., *Το Σύνταγμα εν εξελίξει*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2019, σ. 175-209.

²⁸⁵ Η συνταγματική πρακτική διαμορφώνεται, αν υπάρχει τουλάχιστον ένα κρίσιμο ερμηνευτικά «συνταγματικό περιστατικό», το οποίο εγγράφεται στη θεσμική μνήμη και είναι σημείο αναφοράς σε περίπτωση που ξανατεθεί ζήτημα ερμηνείας και εφαρμογής της ίδιας διάταξης. Η συνταγματική πρακτική διακρίνεται από τη συνταγματική συνθήκη, που είναι ένας άγραφος κανόνες πολιτικής συμπεριφοράς, ο οποίος θεωρείται δεσμευτικός για τα όργανα του κράτους, παρότι δεν προβλέπεται ρητά στο Σύνταγμα. Βλ. αναλυτικά Βενιζέλο Ε., «Συνταγματική πρακτική: μια αυτοτελής έννοια», σε Βενιζέλο Ε., *Μελέτες συνταγματικού δικαίου: 1980-1987*, Εκδόσεις Παρατηρητής, 1987, σ. 98 επ.

²⁸⁶ Βενιζέλος Ε., «Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009 - 2019», ΕφημΔΔ 2019, σ. 282 επ.· Μανιτάκης Α., «Η ματαιοπονία των αναθεωρήσεων

Η προσπάθεια υπέρβασης αυτού του χάσματος προϋποθέτει, αφενός, έναν ελάχιστο, αλλά ικανό αρχικό βαθμό νομιμοποίησης του συνταγματικού εγχειρήματος²⁸⁷, δηλαδή την πεποίθηση ότι το Σύνταγμα είναι άξιο αφοσίωσης, επειδή διαμορφώνει ένα επαρκώς δίκαιο και αντιπροσωπευτικό σύστημα κανόνων-διαδικασιών που επιτρέπουν την αυτοκυβέρνηση και τον αυτοκαθορισμό των πολιτών, και, αφετέρου, την πίστη (*constitutional faith*)²⁸⁸ ότι, παρά τις αδυναμίες του ή τους επιμέρους «συμβιβασμούς του με το κακό και την αδικία»²⁸⁹, που συχνά είναι αναγκαία συνθήκη για την κατάρτισή του²⁹⁰, το Σύνταγμα περιλαμβάνει και τα μέσα για την «εξιλέωσή» του (*constitutional redemption*)²⁹¹. Έτσι, «ακόμη και αν ορισμένες πτυχές του κειμένου και των θεσμών που πηγάζουν από αυτό (δηλαδή, το πραγματικό Σύνταγμα) απέχουν πάρα πολύ από την τελειότητα»²⁹², «οι πολίτες πιστεύουν ότι αξίζει να συμβάλουν στο συνταγματικό εγχείρημα με την ελπίδα ότι ίσως κάποτε προσεγγίσει αυτό το ιδεώδες (τη δεοντολογική πρόσληψή τους)»²⁹³.

Η πορεία προς τη συνταγματική «εξιλέωση» διέρχεται μέσα από μια «συγκρουσιακή» διαδικασία που ονομάζεται «δημοκρατικός συνταγματισμός» (*democratic constitutionalism*)²⁹⁴. Στον πυρήνα του βρίσκεται η έννοια της διαφωνίας²⁹⁵ αναφορικά με το νόημα και την κανονιστική εμβέλεια του καταστατικού χάρτη. Σε αυτό το πλαίσιο, πολιτικές κινητοποιήσεις, κοινωνικά κινήματα, ομάδες συμφερόντων και λοιπές εκφάνσεις της κοινωνίας των πολιτών²⁹⁶, ανταγωνίζονται -εντός και εκτός του κομματικού συστήματος²⁹⁷- αξιοποιώντας τα διαθέσιμα από το Σύνταγμα μέσα (δηλαδή, την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου, τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, τις εκλογές, την αναφορά στις αρχές, την άσκηση ενδίκων βοηθημάτων κ.ά.), με σκοπό την προώθηση αντιτιθέμενων ερμηνευτικών κοινωνικοπολιτικών οραμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επαναπροσδιορίζεται το περιεχόμενο του Συντάγματος και -σταδιακά- αναμορφώνεται η ευρύτερη συνταγματική κουλτούρα²⁹⁸. Τούτη η νομικοπολιτική δραστηριότητα απολήγει συχνά

ενόψει των άτυπων τροποποιήσεων του Συντάγματος, σ. 18, https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/periodiko_t091/index.html.

²⁸⁷ Balkin J., *To Ζωντανό Σύνταγμα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Α., Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 127. Επισημαίνεται ότι η νομιμοποίηση δεν είναι ένα απόλυτο μέγεθος. Πρόκειται για ζήτημα βαθμού, υπάρχουν δηλαδή περισσότερο ή λιγότερο νομιμοποιημένα συνταγματικά συστήματα. Υφίστανται επιμέρους μορφές νομιμοποίησης: η κοινωνιολογική, η διαδικαστική και η ηθική. Η σύνθεση εκφάνσεων των τριών οδηγούν στην επίτευξη της δημοκρατικής νομιμοποίησης (σ. 128-129). Στην πραγματικότητα, οι τρεις επιμέρους μορφές της νομιμοποίησης αντανακλούν τις τρεις εκφάνσεις του Συντάγματος: α) θεμελιώδης νόμος-διαδικαστική νομιμοποίηση, β) υπέρτατος νόμος-ηθική νομιμοποίηση και γ) ο δικός μας νόμος-κοινωνιολογική νομιμοποίηση (σ. 131-132).

²⁸⁸ Ο.π., σ. 150.

²⁸⁹ Ο.π., σ. 124.

²⁹⁰ Ο.π., σ. 153.

²⁹¹ Ο.π., σ. 159.

²⁹² Ο.π., σ. 154.

²⁹³ Ο.π., σ. 149.

²⁹⁴ Post C. R. και Siegel B. R., «*Democratic Constitutionalism*», σε Balkin M. Jack και Siegel B. Reva, *The Constitution in 2020*, Oxford University Press, 2009, σ. 27.

²⁹⁵ Waldron J., *Law and disagreement*, Oxford University Press, 1999, σ. 60. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι «η κοινότητα για την οποία θεσπίζεται το δίκαιο είναι εκ φύσεως πολυφωνική και, ως εκ τούτου, εγγενώς αδύνατο να εκπροσωπηθεί από μία και μόνη φωνή». Ο Waldron δίδει ιδιαίτερη έμφαση στη δημοκρατική διαδικασία ψήφισης των νόμων (ισότητα ψήφου) και τον κανόνα της πλειοψηφίας.

²⁹⁶ Ανθόπουλος Χ., *Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2001, σ. 233.

²⁹⁷ Tushnet Mark, «*Popular Constitutionalism and Political Organization*», *Roger Williams University Law Review* 2013 (v. 18), σ. 1 επ.

²⁹⁸ Balkin J., *To Ζωντανό Σύνταγμα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Α., Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ.160-176. Στη σημασία της δραστηριότητας κοινωνικών ομάδων ως προϋπόθεση για τη δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος έχει αναφερθεί και ο Βλαχόπουλος Σ., *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σ. 119-120. Επισημαίνεται,

στη διαμόρφωση νέων «*συνταγματικών κατασκευών*»²⁹⁹ ή δυνητικά ακόμη και σε αναθεώρηση του ίδιου του γράμματος του καταστατικού χάρτη³⁰⁰. Έτσι, επιτυγχάνεται η αναζωογόνηση του συνταγματικού εγχειρήματος³⁰¹, η επανανομιμοποίησή του, η ανανέωση της συνταγματικής πίστης των πολιτών, αλλά και η καλλιέργεια ενός συνταγματικού πατριωτισμού³⁰² «*που συνδυάζει το πάθος και τον σκεπτικισμό*»³⁰³.

Τούτων λεχθέντων, η αρχιτεκτονική του «Συντάγματος» του 1973 (ο όγκος των ονομαστικών και εικονικών του διατάξεων) δεν κατέλειπε ουσιαστικά περιθώρια για την ανάληψη τέτοιου είδους πρωτοβουλιών. Το συνταγματικό κείμενο δεν περιλάμβανε απλώς συμβιβασμούς με το κακό και την αδικία. Αντίθετα, εντόπιζε τις ρίζες του σε αυτές. Η «*νομοθεσία των βαρβάρων*»³⁰⁴ απέβλεπε στον βίαιο οικονομικό εκσυγχρονισμό και στην πλήρη ενσωμάτωση της λογικής-πρακτικής του μετεμφυλιακού παρακράτους στον καταστατικό χάρτη ως ένα αδιαίρετο σύνολο. Η πρόβλεψη πολλών περιορισμών και εξοντωτικών αμυντικών ρητρών (π.χ. απαγόρευση κομμάτων και αποκλεισμός υποψηφίων, αφαίρεση δικαιωμάτων, διάλυση ενώσεων προσώπων κ.λπ.)³⁰⁵, σε συνδυασμό με τις αρμοδιότητες του Συνταγματικού Δικαστηρίου και τις υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας³⁰⁶, όχι μόνο δεν ευνοούσαν τη διαμόρφωση ενός επαρκώς δίκαιου και πλουραλιστικού αντιπροσωπευτικού συστήματος, αλλά πολύ περισσότερο αναχαίτιζαν οποιαδήποτε προοπτική ενεργοποίησης της κοινωνίας των πολιτών προς την κατεύθυνση ολοκλήρωσης του εν λόγω συνταγματικού εγχειρήματος. Ενδεικτικά, ακόμα και η πειθαρχημένη διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης (την οποία επικαλούνταν ο Μαρκεζίνης, ο Ράλλης, αλλά και το Γραφείο Εσωτερικού του ΚΚΕ -ο καθένας από διαφορετική σκοπιά- ως κίνητρο

πάντως, ότι ο Balkin αναφέρει ρητά ότι «*η ιδέα της εξιλέωσης είναι κάτι παραπάνω από προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*». Βλ. ο.π., σ. 147.

²⁹⁹ Πρόκειται για το σύνολο όλων εκείνων των θεσμών, νομοθετημάτων, πρακτικών και νομολογιών που αναπτύσσουν και προσδίδουν νόημα σε μια συνταγματική διάταξη (π.χ. το ΕΣΥ αναφορικά με το κοινωνικό δικαίωμα στην υγεία). Κατά τον Balkin, οι συνταγματικές κατασκευές αναπτύσσονται σε δύο περιπτώσεις: α) όταν οι λέξεις του Συντάγματος είναι ασαφείς ή σιωπούν ενώπιον ενός ζητήματος και πρέπει να συγκεκριμενοποιηθούν ή να καλύψουν κενά, β) όταν χρειάζεται να δημιουργηθούν νόμοι ή θεσμοί για την εκπλήρωση των συνταγματικών σκοπών. Βλ. του ίδιου, ο.π., σ. 206.

³⁰⁰ Ο Ξ. Κοντιάδης κάνει αναφορά στην «*ανοιχτή κοινωνία των αναθεωρητών του Συντάγματος*». Βλ. του ίδιου, Κοντιάδης Ξ., *Πώς γράφεται το Σύνταγμα; Συνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 74-78.

³⁰¹ Post C. R. και Siegel B. R., «*Democratic Constitutionalism*», σε Balkin M. Jack και Siegel B. Reva, *The Constitution in 2020*, Oxford University Press, 2009, σ. 28· Βλαχογιάννης Α., «*Για ένα Ζωντανό Σύνταγμα*», ΕφημΔΔ 2013, σ. 286 επ.

³⁰² Ο συνταγματικός πατριωτισμός συνιστά μια μορφή πολιτικής δέσμευσης που προέρχεται από τη δέσμευση του υποκειμένου στους κανόνες, αξίες και διαδικασίες που εμπεριέχουν τα φιλελεύθερα δημοκρατικά Σύνταγματα. Για μια αναλυτική προσέγγιση της εν λόγω έννοιας βλ. Muller J.-W., *Συνταγματικός Πατριωτισμός*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012, σ. 53 επ.

³⁰³ Γιαννακόπουλος Κ., «*Η συνταγματική απορρύθμιση*», ΕφημΔΔ 2017, σ. 80.

³⁰⁴ Βλ. τον ομώνυμο τίτλο του βιβλίου του Κατηφόρη Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1975.

³⁰⁵ Βλ. αναλυτικά: α) απαγόρευση κομμάτων, β) αποκλεισμός υποψηφίων από τις εκλογές, γ) στέρηση ατομικών δικαιωμάτων, δ) κατάσχεση και παύση έκδοσης εντύπων, ε) απαγόρευση ίδρυσης ενώσεων προσώπων και αναγκαστική διάλυση συνεταιρισμών, στ) αποκλεισμός ορισμένων επαγγελματικών ομάδων από το δικαίωμα της απεργίας, ζ) υφ' όρων γενική απαγόρευση των απεργιακών κινητοποιήσεων, η) κατάσχεση εντύπων και αναγκαστική παύση κυκλοφορίας εφημερίδων κ.λπ.

³⁰⁶ Βλ. μεταξύ άλλων α) αποκλειστικός έλεγχος της δημόσιας τάξης, άμυνας και εξωτερικής πολιτικής μέσω της έκδοσης προεδρικών διαταγμάτων, β) εξάρτηση του πρωθυπουργού από τον Πρόεδρο και τη Βουλή, γ) δυνατότητα αρνησικυρίας του Προέδρου επί ψηφισμένων νομοσχεδίων, δ) διορισμός του 1/10 των μελών της Βουλής από τον Πρόεδρο, ε) δυνατότητα μονομερούς κήρυξης κατάστασης έκτακτης ανάγκης κ.λπ.

συμμετοχής στις εκλογές του 1974) υπήρξε φαλκιδευμένη, αφενός, λόγω των ουσιαστικών (χαρακτήρας του πολιτεύματος ως προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας) και, αφετέρου, λόγω των διαδικαστικών ορίων της (απαίτηση αυξημένων πλειοψηφιών 7/10 ή και 8/10 του όλου αριθμού των βουλευτών κατά περίπτωση). Η δε άρνηση του Παπαδόπουλου να αποχωρήσει από τα πράγματα (αντίθετα από τον Pinochet στη Χιλή)³⁰⁷, σε συνδυασμό με την επίσημη κατοχύρωση της θέσης του στο άρθρο 136 παρ. 1 Σ δεν καλλιεργούσε την αίσθηση μιας πραγματικής μετάβασης. Εξ αυτού, η κοινή γνώμη δεν ήταν δυνατό να περιορισθεί σε ένα δίλημμα αντίστοιχο του «Καραμανλής ή τανκς», αφού υπήρχε η διάχυτη εντύπωση ότι «ο Παπαδόπουλος είχε σχεδιάσει να εγκαθιδρύσει στη χώρα ένα είδος διακυβέρνησης πάνω στο τουρκικό πρότυπο: δηλαδή, μια επίφαση κοινοβουλευτικής ζωής, με ισχυρότατη τη θέση του ρυθμιστή του πολιτεύματος, του 'Προέδρου της Δημοκρατίας' και από πίσω του τις ένοπλες δυνάμεις, έτοιμες να επέμβουν όποτε χρειαζόταν»³⁰⁸. Οι αφηγήσεις που αναπτύσσονται γύρω από τον καταστατικό χάρτη και η «η ενάσκηση της συλλογικής συνταγματικής μας φαντασίας»³⁰⁹ διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο στην θεμελίωση της συνταγματικής πίστης. Για παράδειγμα, το κίνημα του «114 προδικτατορικά, εννοούσε να επιβάλλει το Σύνταγμα του '52 ως τον μόνο κανόνα, αγνοώντας τα ψηφίσματα της αναθεωρητικής Βουλής που το νόθευαν και το υπέτασσαν στο παρακράτος -άσχετα από το αν αυτό το Σύνταγμα ήταν συντηρητικό, φοβικό, θρησκόληπτο κλπ»³¹⁰. Σε αυτό το πλαίσιο, η Αυγή -με αφορμή την κατάθεση της «βαθείας τομής» το 1963- είχε παρουσιάσει το Σύνταγμα ως «το ιερώτερο έγγραφο για τους λαούς από την εποχή που έλαβαν συνείδηση της εθνικής τους ύπαρξης, (τον) καταστατικό χάρτη των ελευθεριών τους, (την) εγγύηση της ανεξαρτησίας τους και της προκοπής τους»³¹¹. Στην πραγματικότητα, το Σύνταγμα του 1952 διέθετε αρκετά στοιχεία ονομαστικότητας και εικονικότητας. Είχε, άλλωστε, επικριθεί γι' αυτά από την Αριστερά κατά την ψήφισή του. Εντούτοις, ενόψει του παρασυντάγματος και του ενδεχόμενου της τυπικής κανονιστικά αναβάθμισής του, τούτος ο λειψός καταστατικός χάρτης προσέλαβε στη συνείδηση των πολιτών αισθητικά χαρακτηριστικά εγγυητή των «λαϊκών ελευθεριών»³¹², ενός οχήματος διεκδίκησης για «την κατάργηση της διάκρισης εθνικοφρόνων/μιασμάτων, δηλαδή την εξαφάνιση των συνεπειών του Εμφυλίου και την επικράτηση της ισονομίας σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας»³¹³. Γύρω από το «Σύνταγμα» του 1973 όμως δεν μπορούσε να αναπτυχθεί μια αντίστοιχη αφήγηση, μιας και ό,τι ήθελε το κίνημα 114 να αποτρέψει, μέσω της επίκλησης στο Σύνταγμα, εν προκειμένω είχε ήδη λάβει χώρα. Η απάλειψη της διάκρισης μεταξύ του κράτους και του «νόμιμου παρακράτους»³¹⁴ συντελούταν όχι μέσω της κατάργησης του δεύτερου, αλλά της απόλυτης ώσμωσης των δύο. Σε αυτό το πλαίσιο, αντί για την αφήγηση της μετάβασης, μία άλλη κέρδιζε έδαφος, εκείνη της «χουντοδημοκρατίας». Προς αυτή την κατεύθυνση (απονομιμοποίησης) εργάστηκαν εξάλλου, τόσο οι δυνάμεις της Αριστεράς (ΚΚΕ, ΠΑΚ, ΕΚΚΕ, ΟΜΛΕ, ΟΣΕ, αλλά κατ' αποτέλεσμα και το Γραφείο Εσωτερικού του ΚΚΕ λόγω της ευρύτερης κριτικής του στάσης και της αγωνιστικής δράσης των μελών του), αλλά και επιφανείς μορφές του αστικού πολιτικού

³⁰⁷ Ο Pinochet εγκατέλειψε την ίδια τη χώρα. Βλ. Κουρουνδή Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 166.

³⁰⁸ Διαμαντόπουλος Θ., *Κώστας Μητσοτάκης: Πολιτική βιογραφία*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1990, σ. 355.

³⁰⁹ Donnelly T., «Popular Constitutionalism, Civic Education, and the Stories We Tell Our Children», *The Yale Law Journal* 2009 (v. 118), σ. 951.

³¹⁰ Βιδάλης Κ. Τ., *Το φρούριο των πολιορκητών: ανατομία ενός όπλου*, Εκδόσεις Εύμαρος, 2026, σ. 123.

³¹¹ Βλ. Αυγή (24/2/1963).

³¹² Δρόσος Γ., «Συνταγματικός λόγος, πολιτειακή κρίση και Αριστερά», σε Ακριβοπούλου Χ. και Παπαχρήστο Ν., *Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2013, σ. 244-245.

³¹³ Βιδάλης Κ. Τ., *Το φρούριο των πολιορκητών: ανατομία ενός όπλου*, Εκδόσεις Εύμαρος, 2026, σ. 54.

³¹⁴ Βενιζέλος Ε., «Γενική Εισήγηση», σε Ακριβοπούλου Χ. και Παπαχρήστο Ν., *Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2013, σ. 7.

κόσμος (όπως ο πρώην πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος και ο Γ. Μαύρος). Έτσι, σταδιακά καλλιεργήθηκε η αίσθηση, παρά τις επίμονες προσπάθειες τις αστικής τάξης (βλ. το δελτίο της Ένωσης Ελλήνων Βιομηχάνων) και ορισμένων μελών της παλαιάς πολιτικής ελίτ (π.χ. Μαρκεζίνης, Αβέρωφ κλπ), ότι ο γνήσιος εκδημοκρατισμός ήταν πρακτικά αδύνατος και ότι «*το Σύνταγμα θα μας απογοητεύσει ή ακόμα και θα μας προδώσει*»³¹⁵. Η φιλελευθεροποίηση εμφανιζόταν ως ένα ανεξιλέωτο εγχείρημα και ήταν «*ώρα να γίνει μια καινούργια αρχή*» και ο λαός να εμπλακεί «*σε πολύ διαφορετικές μορφές πολιτικής δραστηριότητας*»³¹⁶.

Τέτοιου είδους μορφές πολιτικής δραστηριότητας υπήρξαν η διαδήλωση που ακολούθησε το μνημόσυνο του Γ. Παπανδρέου και, φυσικά, η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Τα γεγονότα αυτά σηματοδοτούν ένα φαινόμενο, το οποίο, στη συνταγματική θεωρία, αποκαλείται «*επιστροφή της συντακτικής εξουσίας*»³¹⁷. Το Πολυτεχνείο υπήρξε η πιο εμβληματική στιγμή αμφισβήτησης³¹⁸ του δικτατορικού συνταγματικού οικοδομήματος. Μολονότι δεν κατόρθωσε να ανατρέψει το ίδιο το καθεστώς (τούτο θα προϋπέθετε την προκήρυξη της πανελλαδικής απεργίας³¹⁹), «*αποκάλυψε τον ρηχό χαρακτήρα του 'δημοκρατικού' ανοίγματος του (...) Παπαδόπουλου*», αναδεικνύοντας το βαθύ χάσμα μεταξύ του «*εύκολου βιασμού της νομιμότητας και της δύσκολης νομιμοποίησης της βίας*»³²⁰. Στην προσπάθειά του να επιβληθεί, το ψευδοσύνταγμα κατέρρευσε. Ο λαϊκός ξεσηκωμός του Νοεμβρίου του 1973 επιτάχυνε «*τις εξελίξεις προς την εγκαθίδρυση ενός ποιοτικά καλύτερου κοινοβουλευτισμού*» και, παράλληλα, «*έφερε στο προσκήνιο νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, ενέπνευσε νέες μορφές διεκδικητικής πολιτικής, νέες συμπεριφορές και νέες προσδοκίες*»³²¹. Ο φόβος των δικτατόρων για την «*επανεμφάνιση ενός μαζικού κινήματος με ανατρεπτική δυναμική*»³²², μετατράπηκε σε αυτοεκπληρούμενη προφητεία. Αν είχαν προβεί σε μια πιο ευρύχωρη θεσμική διευθέτηση, τούτη η δύναμη αμφισβήτησης ίσως να είχε μετατραπεί σε δύναμη υπεράσπισης του «*Συντάγματος*» απέναντι στο προγραμματισμένο πραξικόπημα της ομάδας Ιωαννίδη. Τούτο όμως θα προϋπέθετε μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα και ευρύτερες παραχωρήσεις εκ μέρους των κρατούντων (π.χ. παραίτηση από τα προνόμιά τους), που μάλλον είναι ασύμβατες με τη δύσκαμπτη δομή του «*κράτους εκτάκτου ανάγκης*»³²³.

Ιη) Καταληκτικές σκέψεις: Η κληρονομιά του Πολυτεχνείου και το Σύνταγμα του 1975

³¹⁵ Balkin J., *Το Ζωντανό Σύνταγμα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Α., Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 157.

³¹⁶ Balkin J., *Το Ζωντανό Σύνταγμα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Α., Εκδόσεις Παπαζήση, 2018, σ. 155.

³¹⁷ Δουζίνας Κ., *Το κράτος των δικαστών*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2025, σ. 25.

³¹⁸ Τσάτσος Δ., *Αμφισβήτηση*, Εκδόσεις Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2022.

³¹⁹ Κουρουνδής Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, 2018, σ. 166.

³²⁰ Ο γράφων δανείζεται τον τίτλο του ομώνυμου δοκιμίου του Α. Μάνεση.

³²¹ Σεφεριάδης Σ., «*Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974): προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο*», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 2010, σ. 133.

³²² Κουρουνδής Χ., «*Η επίδραση της εξέγερσης του Πολυτεχνείου στους συνταγματικούς θεσμούς: από το «Σύνταγμα» του 1973 στο Σύνταγμα του 1975*», 2024: <https://nomarchia.gr/η-επίδραση-της-εξέγερσης-του-πολυτεχν/>.

³²³ Ο Ν. Πουλαντζάς σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «*ο σκελετός του* (κράτους εκτάκτου ανάγκης) *και η εσωτερική ιδεολογική και καταπιεστική συνοχή θεμελιώνονται πάνω σε ένα λεπτεπίλεπτο διαχωρισμό ανάμεσα σε κλαν και φατρίες, ανάμεσα σε μηχανισμούς και κλάδους αξιοθαύμαστα μπερδεμένους, αλληλεπικαλυπτόμενους και ιεραρχημένους ως προς τις λειτουργίες και τις σφαίρες αρμοδιοτήτων που έχουν*». Βλ. του ίδιου, *Η Κρίση των δικτατοριών*, Εκδόσεις το Ποντίκι, 2013, σ. 130-131.

Έχει υποστηριχθεί, με μια διάθεση ρεαλισμού, ότι ο κυρίαρχος λαός αποτελεί ένα φάντασμα, μια σύλληψη που κατοικεί στο φαντασιακό της συνταγματικής θεωρίας³²⁴. Κι όμως τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και ο λαϊκός ριζοσπαστισμός της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου αποδεικνύουν ακριβώς το αντίθετο. Η εξέγερση και ο απόηχός της επικαθόρισαν τη «στιγμή της μεταπολίτευσης»³²⁵ και τις εργασίες της Ε' αναθεωρητικής Βουλής³²⁶. Κατά την έναρξη της συντακτικής διαδικασίας, ο Κ. Καραμανλής δήλωσε χαρακτηριστικά: «Ο Λαός μου ενεπιστεύθη την εξουσίαν. Δεν είπε πώς θα την ασκήσω»³²⁷. Λίγο καιρό αργότερα αναγκάστηκε να ανασκευάσει: «Η ηγεσία συνήθως οδηγεί. Αυτήν τη φορά ακολουθούμε το λαό»³²⁸. Πρόκειται άραγε για ρητορικό σχήμα; Όχι. Ήταν βιωμένη εμπειρία. Οι πολίτες «ως ένα συλλογικό σώμα ικανό για αυτόνομη δράση»³²⁹, αλληλοεπιδρούσαν με τους εκλεγμένους αντιπροσώπους τους, υποδεικνύοντας κατευθύνσεις για το νέο Σύνταγμα. Το τελευταίο οικοδομούταν εντός και εκτός Βουλής, στις πλατείες και στις διαδηλώσεις³³⁰, στα συλλαλητήρια, στα καφενεία και στους τόπους δουλειάς, στα βιβλία, στις στήλες του ημερήσιου τύπου, ακόμη και στους τοίχους (ως σύνθημα), οπουδήποτε μπορούσε να αρθρωθεί ή να αποτυπωθεί ο ανθρώπινος λόγος³³¹. Το έργο του Συντάγματος του 1975 δεν πρέπει να αποδίδεται μόνο σε έναν ή μερικούς εμπνευσμένους αρχιτέκτονες³³², αλλά σε όλους εκείνους που κινητοποιήθηκαν, περιφρούρησαν και απαίτησαν τον καταστατικό χάρτη (*civic constitutionalism*)³³³. Έτσι, το κείμενο που προέκυψε ήταν πολύ διαφορετικό από το αρχικό κυβερνητικό σχέδιο. Η πιο αξιοσημείωτη αλλαγή ήταν πρόβλεψη στην τελική εκδοχή μιας εξάμηνης προθεσμίας για τον τερματισμό της ισχύος του παρασυντάγματος. Στην παραδοχή ότι το Σύνταγμα υπήρξε αντικείμενο *συνίδρυσης* (*cofounding*) προέβη άλλωστε και ο ίδιος ο Καραμανλής: «Έκανα το Σύνταγμά μου ύστερα από μια δικτατορία, που ήταν φυσικό

³²⁴ Βλ. Donnelly, «*Popular Constitutional Argument*», *Vanderbilt Law Review* 2020 (v. 73), σ. 84, ο οποίος ασκεί κριτική απέναντι στην άποψη ότι ο κυρίαρχος λαός είναι ανύπαρκτος. Αντίθετα, ο Γ. Καραβοκύρης κάνει λόγο για ανεύρετο λαό, υποστηρίζοντας ότι ο χρειάζεται -νομικά- εκπροσώπηση για να εκφρασθεί (δεχόμενος την ύπαρξη του λαού ως πλήθος). Βλ. του ίδιου, «*Κυριαρχία κι ερμηνεία: αναζητώντας τον “κυρίαρχο λαό”*», 2011: <https://www.constitutionalism.gr/2184-kyriarhia-ki-ermineia-anazitwntas-ton-kyriarho-lao/>.

³²⁵ Τασόπουλος Γ., «*Από τη συνταγματική στιγμή της μεταπολίτευσης στον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό: Η δοκιμασία των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου*», *e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ* 2024 (12), σ. 539-540. Ο συγγραφέας υιοθετεί στοιχεία από την περιφημη θεωρία των συνταγματικών στιγμών του Β. Ackerman, ιδίως την δυαδική αντίληψη της πολιτικής ζωής, την τρέχουσα καθημερινή πολιτική σύγκρουση και την ανώτερη, η οποία διακρίνει τη θεμελίωση συνταγματικών θεσμών σε συνθήκες εναργούς ιστορικής συνείδησης, λαϊκής συμμετοχής και προσήλωσης στο κοινό καλό.

³²⁶ Κουρουνδής Χ., «*Η επίδραση της εξέγερσης του Πολυτεχνείου στους συνταγματικούς θεσμούς: από το «Σύνταγμα» του 1973 στο Σύνταγμα του 1975*», 2024: <https://nomarchia.gr/η-επίδραση-της-εξέγερσης-του-πολυτεχν/>.

³²⁷ Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Περίοδος Α' – Προεδρευομένης Δημοκρατίας – Σύνοδος Α', *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομελείας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975*, Προεδρία Κωνσταντίνου Ευστ. Παπακωνσταντίνου, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα, Αύγουστος 1975, σ. 7.

³²⁸ Δηλώσεις Καραμανλή, Τα ΝΕΑ (2/9/1974).

³²⁹ Kramer L., *The People Themselves: Popular Constitutionalism and Judicial Review*, Oxford University Press, 2004, σ. 30.

³³⁰ Επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Σ. Σεφεριάδης ότι «δεν θα συμπεριφερόταν με τον “προσεκτικό” τρόπο που συμπεριφέρθηκε αν δεν εκτιμούσε – υπό το φως του Πολυτεχνείου, αλλά και των προδικτατορικών μαχητικών συλλογικών δράσεων – ότι αυτές θα μπορούσαν κάλλιστα να επαναληφθούν». Βλ. του ίδιου, «*Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974): προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο*», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2010, σ. 128.

³³¹ Beaumont E., *The Civic Constitution: Civic Visions and Struggles in the Path toward Constitutional Democracy*, Oxford University Press, 2014, σ. 2.

³³² Βλ. αναφορικά με τον χαρακτήρα του πολιτεύματος Αλιβιζάτο Ν., *Οι αρχιτέκτονες του πολιτεύματος: Από τις όχθες του Τάμεση στην πλατεία Συντάγματος*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2024, σ.

³³³ Ο.π.

ο ελληνικός λαός να ζητεί περισσότερες ελευθερίες»³³⁴. Ο μετεμφυλιακός τρόπος οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας είχε πλέον φτάσει στα όριά του. Πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό θεμέλιο του νέου κοινωνικού συμβολαίου υπήρξε ο «ελάχιστος κοινός αντιφασισμός»³³⁵, που χαλυβδώθηκε στη συνείδηση των πολιτών, όταν οι ερπύστριες ισοπέδωσαν τις θύρες του Πολυτεχνείου.³³⁶

³³⁴ Μασσίπ Ρ., *Καραμανλής: Ο Έλληνας που ξεχώρισε*, Εκδόσεις Σιδέρη, 1982, σ. 124.

³³⁵ Παναγιωτόπουλος Π., «Κοινωνικό συμβόλαιο 1974-1975: Ο 'ελάχιστος κοινός αντιφασισμός' ως πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική προϋπόθεση του Συντάγματος του 1975», *e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ* 2026 (17), σ. 6 επ.

³³⁶ Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους καθηγητές Π. Μαντζούφα και Χ. Κουρουνδή για την εισαγωγή στον ιδιαίτερο επιστημολογικό κλάδο της συνταγματικής ιστορίας, καθώς και στους αγαπητούς φίλους Π. Αρβανίτη και Σ. Κατσίκη που συζήτησαν με τον γράφοντα διάφορα σημεία του κειμένου. Η παρούσα μελέτη αφιερώνεται στους γονείς μου, Γρηγόρη και Ελένη...